

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Τμήμα Γεωγραφίας

**ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΝΤΑΞΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ
ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ: ΑΝΑΤΟΛΗ, ΜΠΑΦΡΑ,
ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑ, ΙΩΑΝΝΙΝΑ (1923-1930)**

Πτυχιακή εργασία Βλέτσα Ελένης

ΠΤΥ
ΒΛΕ

Αθήνα, Φεβρουάριος 2005

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΕΑΠ: Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων

ΕΣΥΕ: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας

ΚΜΣ: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

ΓΔΗ: Γενική Διοίκηση Ηπείρου

ΓΑΚ: Γενικά Αρχεία του Κράτους

ΛΙΣΤΑ ΧΑΡΤΩΝ

Χάρτης 1: Χάρτης Νομού Ιωαννίνων, Υπουργείο Δημοσίων Έργων, κλίμακα 1:100.000

Χάρτης 2: Χάρτης Ανατολής, Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, κλίμακα 1:5.000

Χάρτης 3: Χάρτης Μπάφρας, Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, κλίμακα 1:50.000

Χάρτης 4: Χάρτης Νεοκαισάρειας, Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, κλίμακα 1:50.000

Χάρτης 5: Χάρτης Καισάρειας Πόντου, Δελτίο μικρασιατικών Σπουδών

Χάρτης 6: Χάρτης Μικράς Ασίας, Δελτίο Μικρασιατικών Σπουδών

Πίνακας.....20

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΜΕΛΕΤΗΣ.....13

Γεωγραφική-Μεταβολογική σύνορα της Ηαδρον.....13

Καταγραφή των οικισμών Ανατολής, Μπάφρας, Νεοκαισάρειας.....14

Τα Ιωαννίνα σήμερα μετά την Μικρασιατική Καταστροφή.....16

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΑΓΡΟΤΙΚΟ.....19

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΣΤΙΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ - ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ.....21

Οι χώροι για την στέγη των προσφύγων.....24

Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη των Ιωαννίνων.....25

Η συγκοινωνιακή κατάσταση των προσφύγων στην περιοχή μελέτης.....27

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΤΑΣΗ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ.....28

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	1
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	2
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ.....	3

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
Ιστορικό πλαίσιο.....	5
Μεθοδολογία.....	7
Πηγές.....	10

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΜΕΛΕΤΗΣ.....	13
Γεωγραφικά-Μορφολογικά στοιχεία της Ηπείρου.....	13
Καταγραφή των οικισμών Ανατολής, Μπάφρας, Νεοκαισάρειας.....	14
Τα Ιωάννινα αμέσως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή.....	19

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	21
---------------------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΑΓΡΟΤΙΚΟ.....	37
---------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΣΤΙΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ - ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ.....	51
Οι ενέργειες για την στέγαση των προσφύγων.....	51
Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη των Ιωαννίνων.....	52
Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή μελέτης.....	57

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ.....	66
--	----

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....73

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....77

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΧΑΡΤΩΝ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Οι παλαιότερες αναφορές Μελανιτών, Μελανιτιστών, Ισπανικών Μελανιτών, στη βιβλιοθήκη της Βασιλικής Βιβλιοθήκης της Ισπανίας, στη βιβλιοθήκη του Χαριστίου Πανεπιστημίου, στο Κέντρο Μεταπτυχιακών Σπουδών και στην Εθνική Βιβλιοθήκη Λαρόν, είναι αναφορές σχετικά βιβλιογραφία. Μελανιτιστών ονομάζονται από τα αναφορές βιβλιοθήκης και βιβλίων που διακρίνεται της Ισπανίας και την μέση της. Προφανώς ονομάζονται επίσης πλοία της Γαλιλίας Λαρόν και Κρόνος στο Ισπανία, όπου βιβλίων ονομάζονται από ονόματα γένους, καθώς επίσης και στην Εθνική Βιβλιοθήκη Βαρκελώνης και Ισπανία όπου λέγεται η διακρίνεται να βιβλίων να ονομάζει των αναφορών του 1920 και του 1925. Η βιβλίων από το κεντρικό των δύο παλαιότερα αναφορών ήταν κατά ονομασία για την εξέλιξη της Ισπανίας. Τους ονομάζονται επίσης στην Μελανιτική Ισπανία και στην Ευρεία Παλαιότερη Μελανιτών. Στην ελληνική βιβλιοθήκη αναφέρεται για την Μελανιτική Κατασκευή επίσης να αρχίζει αναφορών και φιλοξενούν διαμονή τους ονομά με το προσωνύμιο της την εξέλιξη και εξέλιξη, και τους αναφορές για την βιβλίων και τις αναφορές της μέσης Ισπανίας.

Στο τέλος από το κέντρο να αναφορών των αναφορών Λαρόν, η Ελληνική βιβλίων ονομά με ονομασία στο γένος του και με ονομασία ονομα με τους ονομασίες των ονομάτων. Αναφορές ονομασίες επίσης, στην Εθνική Βιβλιοθήκη Κοζάνης-Βαρκελώνης, κέντρο της Αθήνας, Ποντίου και Μελανιτών Ισπανίας, για την εξέλιξη και με αναφορές καθώς και για την αναφορές αναφορών ονομα από το αναφορών της ονομα.

Ισπανικές αναφορές ονομασίες στον ελληνική βιβλίων της ονομασίας με ονομασία, η Ελληνική Γαλιλίας για την βιβλιογραφία που στη Εθνική βιβλίων ονομασία και για την ονομασία ονομασία και την μέση ονομασία του ονομα από όλα την Ισπανία της διακρίνεται της ονομασίας.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη έχει ως θέμα: «Εγκατάσταση και ένταξη Μικρασιατών προσφύγων στο Νομό Ιωαννίνων: Ανατολή, Μπάφρα, Νεοκαισάρεια, Ιωάννινα (1923-1930)». Πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις στη δημοτική Βιβλιοθήκη των Ιωαννίνων, στη Βιβλιοθήκη του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου, στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και στην Εθνική Βιβλιοθήκη Αθηνών, όπου αναζητήθηκε σχετική βιβλιογραφία. Μελετήθηκαν αρκετά βιβλία από τις αναφερόμενες βιβλιοθήκες και βοήθησαν στην διεξαγωγή της έρευνας για την μελέτη αυτή. Πραγματοποιήθηκαν επίσης επισκέψεις στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στα Ιωάννινα, όπου βρέθηκαν αρκετά έγγραφα που φάνηκαν χρήσιμα, καθώς επίσης και στην Εθνική Στατιστική Υπηρεσία στα Ιωάννινα όπου δόθηκε η δυνατότητα να μελετηθούν τα στοιχεία των απογραφών του 1920 και του 1928. Η βοήθεια από το προσωπικό των δύο παραπάνω υπηρεσιών ήταν πολύ σημαντική για την εξέλιξη της έρευνας. Έγινε επιπλέον επίσκεψη στην Μητρόπολη Ιωαννίνων και στην Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών. Στην τελευταία βρέθηκαν αναφορές για την Μικρασιατική Καταστροφή καθώς και αρχείο εφημερίδων που φιλοξένησαν δημοσιεύματα σχετικά με το προσφυγικό θέμα την περίοδο που εξετάζουμε, και τους ευχαριστώ για την βοήθεια και τις εξυπηρετήσεις που μου έκαναν.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να ευχαριστήσω τον Δήμαρχο Ανατολής, κ. Εμμανουηλίδη Ιωάννη, ο οποίος με δέχτηκε στο γραφείο του και με έφερε σε επαφή με τους προέδρους των συλλόγων. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης, στην κυρία Βασιλική Καζαντζίδου-Σαρηγιαννίδου, πρόεδρο της Αδελφότητας Ποντίων και Μικρασιατών Ηπείρου, για την συνέντευξη που μου παραχώρησε καθώς και για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού από το οικογενειακό της αρχείο.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον επιβλέποντα καθηγητή της πτυχιακής μου μελέτης, κ. Κρητικό Γεώργιο, για την βιβλιογραφία που είχα στην διάθεσή μου καθώς και για την συνεχή επικοινωνία και την πολύ καλή συνεργασία που είχαμε καθ' όλη την διάρκεια της διεξαγωγής της πτυχιακής.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το θέμα της μελέτης αυτής είναι: «Εγκατάσταση και ένταξη Μικρασιατών προσφύγων στο Νομό Ιωαννίνων: Ανατολή, Μπάφρα, Νεοκαισάρεια, Ιωάννινα (1923-1930)».

Η εργασία αποτελείται συνολικά από πέντε κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο έχει ως θέμα την καταγραφή των περιοχών που μελετάμε και γίνεται μια πρώτη περιγραφή των περιοχών αυτών. Περιγράφεται η εγκατάσταση των προσφύγων εκεί, η επιλογή των χώρων αυτών και η δημιουργία των προσφυγικών κοινοτήτων. Το δεύτερο κεφάλαιο στηρίζεται και αναλύει δημογραφικά στοιχεία, τα οποία είχαμε στη διάθεσή μας και προέρχονται στην πλειοψηφία από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας. Πρόκειται για πληθυσμιακά στοιχεία, τα οποία αποτυπώνουν την οικογενειακή κατάσταση του πληθυσμού, το μορφωτικό επίπεδο των προσφύγων, τη θρησκεία και τη γλώσσα του πληθυσμού. Τα στοιχεία αυτά αφορούν την Ήπειρο, το Νομό Ιωαννίνων, το Δήμο Ιωαννιτών και το σύνολο της Ελλάδας.

Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει το αγροτικό ζήτημα, καθώς η μελέτη των κοινοτήτων που εξετάζουμε άπτεται της μελέτης του αγροτικού χώρου. Παρουσιάζονται τα γεγονότα της εγκατάστασης που συνδέονται με το αγροτικό ζήτημα και τις εξελίξεις στη γεωργία, ο αντίκτυπος των προσφύγων στη γεωργική οικονομία αυτά τα γεγονότα και η πορεία των εξελίξεων στον αγροτικό χώρο μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Περιλαμβάνονται επίσης σχετικές στατιστικές, που αφορούν την Ήπειρο αλλά και τις άλλες περιφέρειες της Ελλάδας, ώστε να γίνει σύγκριση των στοιχείων.

Στη συνέχεια το τέταρτο κεφάλαιο ασχολείται με την αστική αποκατάσταση των προσφύγων, η οποία αφορά την πόλη των Ιωαννίνων. Επίσης, στο ίδιο κεφάλαιο διερευνάται και το είδος της επαγγελματικής τους απασχόλησης. Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η κοινωνική ένταξη και ο κοινωνικός αποκλεισμός των προσφύγων στους χώρους υποδοχής τους, ενώ παράλληλα εξετάζονται τα προβλήματα προσφύγων και γηγενών.

Η μελέτη αυτή θα προσπαθήσει να κάνει χρήση, στο μέτρο του δυνατού, ποικίλων μεθοδολογικών εργαλείων και ερευνητικού υλικού που χρησιμοποιεί ένας γεωγράφος, τόσο σε ποιοτικό, όσο και σε ποσοτικό επίπεδο (στατιστικούς πίνακες, χάρτες, προφορικές μαρτυρίες, φωτογραφικό υλικό).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ

The subject of this research concerns: “Integration of Asia minor refugees in the district of Ioannina: Anatoli, Bafra, Neokaisaria, Ioannina (1923-1930)”.

The study consists of five chapters. The first one looks at the mapping out and description of the areas under examination. It describes the process of settlement and selection of these areas as well as the creation of the first refugee communities.

The second chapter presents and analyses demographic data from Statistical Annual of Greece. These population statistics trace the composition of the refugee and native populations from a gender, family, religious and educational perspective, and focus on the area of Epirus, the district and the municipality of Ioannina in a comparative perspective with the rest of Greece.

The third chapter looks at the agricultural issue, as the refugee settlements are interconnected with the rural space. It examines how process of refugee settlement is related to the agricultural issue in Greece, the impact of refugees on the rural economy of the area and the developments in this economy after the Asia Minor disaster. This chapter includes maps that depict Epirus as well as other districts of Greece in order to put the whole issue in a comparative perspective.

Moreover, the fourth chapter concerns with the urban settlement of refugees in the town of Ioannina. In the same chapter their employment will be investigated. Last but not least, the fifth chapter will look at the social integration or exclusion of refugees in the areas of settlement and it will examine the problems emerged in the relation of refugees with the natives.

This study will attempt to examine a variety of methodological tools and research material which are used by geographers at a qualitative or quantitative level (statistics, maps, oral evidences, photographic material).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Μικρασιατική Καταστροφή, η τραγωδία του 1922, επηρέασε σημαντικά την πορεία του ελληνικού κράτους. Πρόκειται για το τέλος μιας περιόδου και την αρχή μιας καινούριας, όπου θέτονται τα θεμέλια για τη δημιουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Ως γεγονός που σημάδεψε την ελληνική ιστορία απασχόλησε και συνεχίζει να απασχολεί πλήθος μελετητών.

Η παρούσα μελέτη, η οποία εκπονήθηκε στα πλαίσια συγγραφής πτυχιακής εργασίας για το τμήμα Γεωγραφίας, ασχολείται με το θέμα της εγκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων στα χωριά Ανατολή, Μπάφρα, Νεοκαισάρεια -τα οποία ιδρύθηκαν μετά την έλευση των προσφύγων- και στην πόλη των Ιωαννίνων. Στόχος της είναι να εξετάσει μια σειρά θεμάτων που προκύπτουν από την εγκατάσταση αυτή και άπτονται της σχέσης των ανθρώπων αυτών με τον συγκεκριμένο χώρο, κατά την χρονική περίοδο 1923-1930.

Η συγκεκριμένη περιοχή επιλέχθηκε να μελετηθεί για τρεις λόγους: πρώτον γιατί ο προσδιορισμός του ερωτήματος σε συγκεκριμένο χώρο βοηθά σε μια πιο ολοκληρωμένη μελέτη του θέματος, δεύτερον γιατί η έλλειψη οποιασδήποτε προηγούμενης έρευνας στον συγκεκριμένο χώρο εγγυάται την γνησιότητα του θέματος και τρίτον λόγω της δημιουργίας εκ του μηδενός τόπων που φιλοξένησαν αμιγώς προσφυγικό πληθυσμό. Η περιφέρεια της Ηπείρου κατά την υπό εξέταση εποχή, αποτελεί μια περιοχή που συγκριτικά με άλλες δε δέχτηκε πολύ μεγάλο αριθμό προσφύγων και ίσως αυτός είναι ένας από τους λόγους που ελάχιστοι είναι οι μελετητές που έχουν ασχοληθεί με το θέμα των προσφύγων στην περιοχή αυτή.

Η περιφέρεια της Ηπείρου καταλαμβάνει μια από τις πλέον περιφερειακές και απομακρυσμένες θέσεις στον ελληνικό χώρο, τόσο από καθαρά γεωγραφική άποψη όσο και σε σχέση με το σύστημα προσβάσεων που ισχύει. Επιπλέον, πέραν της γεωγραφικής απομόνωσης, απέχει σημαντικά και από τον κεντρικό αναπτυξιακό άξονα που οριοθετούν οι δυο ελληνικές μητροπόλεις της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Τα σημερινά αυτά δεδομένα ίσχυαν και την περίοδο που αναφέρεται η μελέτη.¹

Όπως θα αναλυθεί στο ιστορικό πλαίσιο της υπό εξέτασης περιόδου η περιοχή γίνεται δέκτης προσφυγικών κυμάτων, από τα οποία θα μας απασχολήσει εκείνο που

¹ Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Ηπείρου 2000-2006.

ήλθε στην Ελλάδα μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη καλείται να απαντήσει σε μια σειρά ερωτημάτων που επικεντρώνονται στο πως οδηγήθηκαν οι πρόσφυγες στα μέρη αυτά που εξετάζουμε, ποια μορφή έλαβε η εκεί ένταξή τους ως προς την απασχόληση, ποια η σχέση τους με τον χώρο και τους γηγενείς και τέλος, ποιος ο αντίκτυπος στην τοπική κοινωνία και οικονομία.

Ιστορικό πλαίσιο

Η πόλη των Ιωαννίνων απελευθερώθηκε από την τουρκική κατοχή στις 21 Φεβρουαρίου το 1913. Έπειτα από μια δεκαετία, η πόλη, και γενικότερα ο Νομός Ιωαννίνων, δέχεται χιλιάδες προσφύγων. Κατανοούμε λοιπόν ότι η περιοχή μέσα σε αυτή την δεκαετία κάνει τα πρώτα της βήματα ως τμήμα του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και έχει να αντιμετωπίσει μια σειρά δυσλειτουργιών, που προκύπτουν από τα εκατοντάδες έτη ένταξής της στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Δέκα χρόνια μετά, η Ήπειρος πρέπει να αντιμετωπίσει έναν επαναπροσδιορισμό του χώρου της με τον ερχομό και την ένταξη των προσφύγων, η οποία απαιτεί λεπτούς χειρισμούς, τόσο από τους αρμόδιους φορείς, όσο και από τους κατοίκους.

Η Ήπειρος έζησε πολύ έντονα κατά την διάρκεια 1921-1922 εξαιτίας κυρίως του βορειοηπειρωτικού ζητήματος. Το διάστημα αυτό (1921-1922), αποτελούσε πόλο έλξης αρκετών Βορειοηπειρωτών προσφύγων. Στα Ιωάννινα το 1921, σύμφωνα με τηλεγράφημα της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου στο Υπουργείο Περιθάλψεως, είχαν συγκεντρωθεί 870 πρόσφυγες από την Βόρειο Ήπειρο οι οποίοι έπρεπε να αποκατασταθούν. Στο ήδη βεβαρημένο παρελθόν της Ηπείρου έρχεται να προστεθεί το κύμα των προσφύγων της Μικράς Ασίας.²

Η Μικρασιατική Καταστροφή έλαβε χώρα το 1922. Στα πλαίσια της υπογραφής της Συνθήκης της Λωζάνης στις 3 Ιουλίου του 1923, η οποία σηματοδοτούσε το τέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου, υπογράφηκε η συνθήκη που προέβλεπε την υποχρεωτική ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών με μοναδικό κριτήριο την θρησκεία. Ο ξεριζωμός των Ελλήνων είχε ουσιαστικά ξεκινήσει πολύ νωρίτερα, απλά με τη συνθήκη της Λωζάνης επικυρώνεται και

² Μ. Χριστοπούλου, « Η ένταξη των προσφύγων στην περιοχή των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρόνια*, τ.38(2004), σ. 214.

κρίνεται πλέον και επισήμως υποχρεωτική η ανταλλαγή όσων παρέμεναν στην αντίπερα όχθη του Αιγαίου.³

Στην απογραφή του 1928 καταγράφονται 1.221.849 πρόσφυγες που επιβίωσαν και τελικά εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα. Οι ακίνητες περιουσίες όλων των προσφύγων έμειναν πίσω και αναγκάζονταν να κάνουν ένα νέο ξεκίνημα χωρίς να έχουν αρχικά τίποτα δικό τους στην Ελλάδα. Το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων στεγάζεται αρχικά με δικά του μέσα. Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων λειτουργεί από τον Νοέμβριο του 1922 έως τον Μάιο του 1925 ενώ το 1923 ιδρύεται η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ). Οι πρόσφυγες έπρεπε σύμφωνα με τη σύμβαση για την ανταλλαγή πληθυσμών, να αποζημιωθούν με περιουσία ίσης αξίας και ίδιας φύσης με αυτή που εγκατέλειψαν. Αντ' αυτού τους δόθηκαν χρηματικές προκαταβολές και έπειτα εκδόθηκαν ομολογίες.⁴

Έτσι λοιπόν 1.221.849 πρόσφυγες προστίθενται στον πληθυσμό της Ελλάδας που υπολογίζεται σε 5.014.130 σύμφωνα με την απογραφή του 1920. Η απότομη αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας μετέβαλε ριζικά τις διαδικασίες αστικοποίησης, ενώ ο πληθυσμός της πρωτεύουσας διπλασιάστηκε κατά την περίοδο 1920-1928, χωρίς αντίστοιχη αύξηση του αριθμού των κατοικιών τα πρώτα χρόνια.⁵ Η γεωργία επεκτείνεται και βελτιώνεται ενώ σημαντικά έργα υποδομής δημιουργούνται. Όσον αφορά τον επιχειρηματικό τομέα, μεγάλος αριθμός καταναλωτών προστίθεται καθώς και φθηνό εργατικό δυναμικό από ειδικευμένους και ανειδίκευτους τεχνίτες. Ενθαρρύνεται παράλληλα η εγκατάσταση βιομηχανιών στους προσφυγικούς συνοικισμούς με σκοπό την εκτόνωση της ανεργίας, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξάνονται, αξιοποιούνται οι χέρσες εκτάσεις και μεγάλα αντιπλημμυρικά και αποξηραντικά έργα λαμβάνουν χώρα.⁶ Πολλοί μελετητές θεωρούν ότι το πιο σημαντικό γεγονός που προκύπτει από την προσφυγική εισροή στην Ελλάδα είναι η θεμελίωση ενός εθνικά ομοιογενούς κράτους. Συγκεκριμένα, στη Μακεδονία και τη Θράκη άλλαξε η πληθυσμιακή τους σύνθεση και πυκνοκατοικήθηκαν. Από την άλλη

³ Γ.Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα: Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, (Πλέθρον:Αθήνα 1992), σ.13.

⁴ Οπ.π., σ.16-18.

⁵ Β.Γκιζέλη, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα(1920-1930)*, (Επικαιρότητα:Αθήνα 1984), σ.128.

⁶ Γ.Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα: Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, (Πλέθρον:Αθήνα 1992), σ.26-27.

πλευρά, έχουν καταγραφεί αρκετά φαινόμενα αποκλεισμού και αντιπαλότητας με τους αυτόχθονες.

Σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, οι πρόσφυγες συνδέθηκαν κατά κύριο λόγο με το βενιζελισμό και με το Κομμουνιστικό Κόμμα. Όσον αφορά το τελευταίο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ψήφος των προσφύγων σε αυτό ήταν έκφραση πικρίας και διαμαρτυρίας ως προς το σύμφωνο φιλίας του 1930. Αργότερα μερικοί διακρίθηκαν στο συνδικαλισμό και στο εργατικό κίνημα. Επίσης πρωτοστάτησαν στο δημοψήφισμα του 1924 υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.⁷

Τον Ιούνιο του 1930 ο Ελευθέριος Βενιζέλος, υπέγραψε σύμφωνο φιλίας στην Άγκυρα και τον συμψηφισμό των εκατέρωθεν εγκαταλειφθησών περιουσιών. Έτσι η πολλαπλάσια ελληνική περιουσία εξισώθηκε με την αντίστοιχη μουσουλμανική διαγράφοντας με αυτόν τον τρόπο τις υποχρεώσεις της Τουρκίας που είχε αναλάβει με την Σύμβαση της Λωζάνης. Επίσης το ίδιο έτος διαλύεται η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων που θεωρείται ότι είχε ολοκληρώσει το έργο της και μαζί διαλύεται και το όνειρο των προσφύγων για πλήρη αποζημίωση. Ακολουθεί η περίοδος του Β' Παγκοσμίου πολέμου, που ολοκληρώνει το δράμα γηγενών και προσφύγων στον Ελληνικό χώρο.⁸

Μεθοδολογία

Αρχικά κρίνεται απαραίτητος ο διαχωρισμός δύο εννοιών που φαινομενικά μοιάζουν πολύ μεταξύ τους: πρόσφυγας και μετανάστης. Οι δύο όροι έχουν ένα κοινό σημείο αναφοράς. Τη μετακίνηση από έναν τόπο σε κάποιον άλλο. Η διαφορά έγκειται στο ότι η μετακίνηση για τον μετανάστη αποτελεί συνήθως προσωπική και συνειδητή επιλογή, ενώ ο πρόσφυγας εξαναγκάζεται να εγκαταλείψει τον τόπο που μένει. Στην πρώτη περίπτωση ο μετανάστης αναζητεί νέο τόπο κατοικίας είτε προσωρινά είτε μόνιμα για λόγους οικονομικούς, πολιτικούς ή συνθηκών διαβίωσης, με σκοπό να καλυτερεύσει το επίπεδο της ζωής του. Αντίθετα ο πρόσφυγας είναι υποχρεωμένος να εγκαταλείψει την πατρίδα του και να αναζητήσει καινούρια, ενώ

⁷ Σ.Τζόκας, «Εγκατάσταση Προσφύγων στην Καισαριανή», *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα-Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, (Αθήνα 1997), σ.121.

⁸ Γ.Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα: Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, (Παύλος:Αθήνα 1992), σ.21.

έντονο είναι το στοιχείο του ξεριζωμού και το αίσθημα της καταδίωξης σε αυτή την περίπτωση. Επιπλέον, δεν μπορεί να επιστρέψει στην πατρίδα του όποτε το επιθυμεί, γιατί η επιστροφή του εξαρτάται από συνθήκες τις οποίες δεν μπορεί ο ίδιος να ελέγξει.⁹

Έχουμε λοιπόν να εξετάσουμε ένα πολύπλευρο ζήτημα, αυτό της προσφυγικής εγκατάστασης στην Ελλάδα. Το θέμα αυτό που θα αναλυθεί στην παρούσα μελέτη, δε θα μελετηθεί τόσο ως ιστορικό γεγονός, όσο ως ένα γεγονός με οικονομικά, πολιτικά, πολιτισμικά, κοινωνικά και κυρίως χωρικά αποτελέσματα και επιδράσεις. Ως ιστορικό γεγονός έχει μελετηθεί από πολλούς αναλυτές και στόχος της παρούσα μελέτης δεν είναι η αναπαραγωγή μιας ανάλογης προσέγγισης. Η έρευνα θα διεξαχθεί στα πλαίσια της γεωγραφικής επιστήμης και στους τομείς που αυτή η εγκατάσταση την αφορά, όπως μάλιστα έχουν ήδη διατυπωθεί στους εισαγωγικούς στόχους.

Η παρούσα μελέτη θα προσπαθήσει παράλληλα να εκμεταλλευτεί το τρίπτυχο της γεωγραφικής μεθοδολογίας: πρώτα, τη σχέση μεταξύ του κοινωνικού και του ανθρωπογενούς χώρου που αφορά τη σχέση μεταξύ της κοινωνίας και των κοινωνικών διαδικασιών και μεταξύ της ύπαρξης συγκεκριμένων χώρων. Δεύτερον, τη σχέση μεταξύ του κοινωνικού στοιχείου και της φύσης, μεταξύ των φυσικών και κοινωνικών δομών. Τρίτον, αφορά την σχέση γεωγραφίας και ιστορίας, τη διαχρονική σχέση κοινωνικών και φυσικών δομών με συγκεκριμένους χώρους και τόπους.¹⁰

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η γεωγραφία αναπτύσσεται δίνοντας έμφαση στον χώρο, στον τόπο και στην τοποθεσία ή το σημείο εγκατάστασης μιας ανθρώπινης δραστηριότητας. Ο τόπος έχει μια υλική υπόσταση, περιέχει και περιέχεται από στοιχεία μετρήσιμα, πραγματικά και βιώσιμα. Ορίζεται ιστορικά, έχει όνομα, μνημεία, πολιτισμό. Ο κάθε τόπος είναι μοναδικός, ενώ παράλληλα πολλά από τα χαρακτηριστικά του μπορούμε να συναντήσουμε και σε άλλους τόπους. Η τοποθεσία ή το σημείο εγκατάστασης μιας ανθρώπινης δραστηριότητας έχει πάντα χρησιμοθηρικά χαρακτηριστικά. Ο χώρος μπορεί να είναι αόριστος ή συγκεκριμένος. Ξεχωριστή και ιδιαίτερη κατηγορία αποτελεί ο νοητικός ή φαντασιακός χώρος. Αυτός

⁹ Α.Καραμούζη, «Καταγραφή και Χαρτογράφηση Προσφυγικών Οικισμών», *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα-Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, (Αθήνα 1997), σ.33.

¹⁰ Σημειώσεις Κ.Χατζημιχάλη στα πλαίσια του μαθήματος Εισαγωγή στην Γεωγραφική Επιστήμη, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο 2001, σ.2-5.

είναι ο χώρος όπως τον φαντάζεται ο καθένας από εμάς, η πρώτη εικόνα που κατασκευάζουμε για τη γεωγραφική πραγματικότητα από διάφορες πληροφορίες, εικόνες και χάρτες.¹¹

Επίσης είναι απαραίτητη η κατανόηση του γεγονότος ότι ο γεωγραφικός χώρος, βρίσκεται σε μια διαδικασία συνεχών αλλαγών, οι οποίες περιέχουν φυσικά και ανθρωπογενή χαρακτηριστικά. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε το πώς και γιατί έχουν συμβεί αυτές οι αλλαγές στο παρελθόν για να μπορούμε να κατανοούμε τις σύγχρονες.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η μεθοδολογική προσέγγιση της μελέτης θα χρησιμοποιήσει τον θεωρητικό διαχωρισμό ανάμεσα στις έννοιες του τόπου και του χώρου. Θα μπορούσαμε να πούμε, ότι τα χωριά τα οποία μελετάμε αποτελούσαν πριν την προσφυγική εγκατάσταση αυτό που ονομάσαμε πριν χώρο. Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν προϋπήρχε καμία κατασκευή ή οικοδόμημα στην συγκεκριμένη περιοχή. Με την εγκατάστασή τους στην περιοχή και την δημιουργία των τριών αυτών χωριών έχουμε την μετατροπή του χώρου σε αυτό που ονομάσαμε τόπο. Έτσι αποκτά η περιοχή υλική υπόσταση και τα στοιχεία που την αποτελούν είναι πλέον μετρήσιμα, υπολογίσιμα και βιώσιμα. Λαμβάνει επίσης ιστορική υπόσταση, αποκτά όνομα, κατοικίες, μνημεία και πολιτισμό.

Κατά τη διαδικασία της δημιουργίας ενός περιβάλλοντος χώρου, της μετατροπής του χώρου σε τόπο, οι πρόσφυγες αποδώσαν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα στις περιοχές που εγκατασταθήκανε. Κατά τη διαδικασία της προσαρμογής τους σε εντελώς διαφορετικές συνθήκες από αυτές που ίσχυαν στους χώρους αφετηρίας τους στην Μικρά Ασία, οι πρόσφυγες συγκρότησαν ένα είδος γεωγραφίας του κοινωνικού χώρου.

¹¹ Σημειώσεις Κ.Χατζημιχάλη στα πλαίσια του μαθήματος Εισαγωγή στην Γεωγραφική Επιστήμη, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο 2001, σ.2-5.

Πηγές

Η μελέτη σε αρκετά σημεία στηρίζεται σε προφορικές μαρτυρίες Μικρασιατών προσφύγων. Η πενιχρότητα των γραπτών πηγών ως προς την τοπική ιστορία, είναι ο βασικός λόγος για τον οποίο χρησιμοποιήθηκαν οι μαρτυρίες των ιδίων των προσφύγων. Η προφορική παράδοση διαφέρει από την κοινή αντίληψη της ιστορίας ως γραπτού κειμένου γιατί αποτελεί έκφραση προφορικού λόγου, που παίρνει μάλιστα την διάσταση αφήγησης. Η ύπαρξη της προφορικής παράδοσης εξαρτάται από τη μνήμη των προσώπων που βίωσαν τα γεγονότα και τα κληροδότησαν στους επόμενους. Η διάρκειά της είναι περιορισμένη, αφού εναποτίθεται στο νου ατόμων με περιορισμένη διάρκεια ζωής. Η ιστορία των Μικρασιατών, θα μπορούσε να φθίνει με το θάνατο κάθε ηλικιωμένου προσώπου αλλά η καταγραφή των μαρτυριών αυτών, βοήθησε στο να αποφευχθεί κάτι τέτοιο, όσο φυσικά είναι δυνατόν.

Με την ανάκληση των εμπειριών των προσφύγων, έχουμε αναδημιουργία του παρελθόντος και αναβίωσή του. Με τον τρόπο αυτό οι φορείς της συλλογικής μνήμης αποτελούν το θεμέλιο πάνω στο οποίο μπορούσε να ανασυγκροτηθεί η ζωή της κοινότητας. Η χρήση του επιθέτου «συλλογική», τονίζει την διαδικασία παραγωγής της μνήμης, η οποία χαρακτηρίζεται ως συλλογική γιατί προϋποθέτει τη συμμετοχή όλων των μελών μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας.¹² Η σημασία των κοινών αναμνήσεων για κάθε ομάδα που υπέστη ξεριζωμό, είναι προφανής. Η μνήμη γίνεται συνδετικός κρίκος και ένα είδος κεφαλαίου που χωρίς αυτό η ταυτότητά τους θα εξαφανιζόταν. Μετά τον τραυματικό ξεριζωμό, η μνήμη έγινε κατά κάποιο τρόπο γέφυρα σωτηρίας, γιατί αναδημιούργησε το σημαντικό παρελθόν και τους βοήθησε στην προσαρμογή τους σ' ένα νέο τρόπο ζωής.¹³

Για πολλούς Μικρασιάτες, οι αναμνήσεις έφτασαν να αποτελούν την πολυτιμότερη περιουσία τους, εφόσον λίγα από τα υπάρχοντά τους κατόρθωσαν να φέρουν μαζί τους στην Ελλάδα. Επίσης, η δύναμη που διέθετε η συλλογική μνήμη του παρελθόντος, ήταν αποτέλεσμα της θρησκείας που παρείχε το πλαίσιο μέσα στο οποίο η διαδικασία της ανάμνησης έπαιρνε μεγαλύτερες διαστάσεις, καθώς οι

¹² Ρ.Β.Μπουσχότεν, *Ανάποδα Χρόνια: Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών(1900-1950)*, (Πλέθρον:Αθήνα 1997), σ.208.

¹³ Ρ.Η.Φίλιππική, «Μνήμη και Ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες Πρόσφυγες της Κοκκινιάς», στο Ε.Παπαταξιάρχης, Θ.Παραδέλλης, *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, (Αλεξάνδρεια:Αθήνα 1993), σ.331.

κοινότητές τους ήταν οργανωμένες με βάση το θρησκευτικό στοιχείο και οι ίδιοι ανταλλάχθηκαν λόγω της πίστης τους.

Η συλλογική μνήμη των προσφύγων έδινε ώθηση στη δημιουργία και τη διαιώνιση αυτής της ιδιαιτερότητας που τη συγκρότησαν με βάση τις αναμνήσεις του οθωμανικού παρελθόντος. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι πρόσφυγες με την εφαρμογή της μνήμης, ζούσαν με το παρελθόν μέσα στο παρόν.

Οι περισσότερες από τις προφορικές μαρτυρίες που ήταν στη διάθεσή μας για την μελέτη αυτή προέρχονται από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΣ). Το ΚΜΣ ιδρύθηκε οκτώ χρόνια μετά την Καταστροφή. Από τότε και για περίπου σαράντα χρόνια, οι συνεργάτες του Κέντρου αναζήτησαν πληροφορητές στους προσφυγικούς συνοικισμούς σε όλη την Ελλάδα, δημιουργώντας έτσι το μεγαλύτερο αρχείο προφορικής ιστορίας της χώρας που αριθμεί σε 145.000 περίπου σελίδες. Το ΚΜΣ ερευνήσε 1.375 οικισμούς και χρησιμοποίησε τις μαρτυρίες 5.051 πληροφορητών. Επίσης, οι φωτογραφίες με θέμα την προσφυγική εγκατάσταση, πλούτισαν το φωτογραφικό αρχείο του ιδρύματος.¹⁴

Οι ανάγκες της παρούσας μελέτης ήταν τέτοιες ώστε κρίθηκε αναγκαία η επίσκεψη στη δημοτική Βιβλιοθήκη των Ιωαννίνων, στη Βιβλιοθήκη του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου, στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, στην Εθνική Βιβλιοθήκη Αθηνών. Μελετήθηκαν αρκετά βιβλία από τις αναφερόμενες βιβλιοθήκες και βοήθησαν στην διεξαγωγή της έρευνας για την μελέτη αυτή. Πραγματοποιήθηκαν επίσης επισκέψεις στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στα Ιωάννινα, όπου βρέθηκαν αρκετά έγγραφα που φάνηκαν χρήσιμα, καθώς επίσης και στην Εθνική Στατιστική Υπηρεσία στα Ιωάννινα όπου δόθηκε η δυνατότητα να μελετηθούν τα στοιχεία των απογραφών του 1920 και του 1928. Έγινε επιπλέον επίσκεψη στην Μητρόπολη Ιωαννίνων και στην Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών. Στην τελευταία βρέθηκαν αναφορές για την Μικρασιατική Καταστροφή καθώς και αρχείο εφημερίδων που φιλοξένησαν δημοσιεύματα σχετικά με το προσφυγικό θέμα την περίοδο που εξετάζουμε. Πραγματοποιήθηκαν συναντήσεις με τον Δήμαρχο Ανατολής και με τους προέδρους δύο συλλόγων: του Εξωραϊστικού Συλλόγου Μπάφρας «ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ» και της Αδελφότητας Ποντίων και Μικρασιατών Ηπείρου.

¹⁴ Γ.Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα: Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, (Πλέθρον:Αθήνα 1992), σ.29.

1. ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΜΕΛΕΤΗΣ

1.1 Γεωγραφικά-Μορφολογικά στοιχεία της Ηπείρου.¹⁵

Η Ήπειρος βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της Ελλάδας και βρέχεται δυτικά από το Ιόνιο Πέλαγος, ενώ ανατολικά έχει σαν όριο την οροσειρά της Πίνδου και συνορεύει με την Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Νότια εκτείνεται μέχρι τον Αμβρακικό κόλπο και το νομό Αιτωλοακαρνανίας. Τέλος, στα Βόρεια συνορεύει με την Αλβανία. Αποτελείται από τους νομούς Άρτας, Πρεβέζης, Ιωαννίνων και Θεσπρωτίας με έδρα τα Ιωάννινα, πρωτεύουσα του ομώνυμου νομού. Η Ήπειρος καλύπτει το 6,7% της συνολικής έκτασης της χώρας.

Όσον αφορά τη μορφολογία του εδάφους, η περιφέρεια αυτή είναι ορεινή, με άφθονα επιφανειακά νερά, εκτεταμένες δασικές εκτάσεις και μεγάλη ποικιλία χλωρίδας και πανίδας. Από τα πιο σημαντικά στοιχεία της υδρογραφίας της Ηπείρου αποτελεί η Λίμνη των Ιωαννίνων, στα ΝΔ του βουνού Μιτσικέλι. Όσον αφορά τις προσβάσεις σε αυτήν, διαθέτει δύο φυσικά λιμάνια στο Ιόνιο Πέλαγος, το λιμάνι της Πρέβεζας στο νοτιότερο άκρο της και της Ηγουμενίτσας στο βορειότερο άκρο της, το οποίο και κατέχει την τρίτη θέση στην Ελλάδα σε διακίνηση επιβατών.

Το κλίμα της Ηπείρου χαρακτηρίζεται από ποικίλες κλιματικές καταστάσεις, οι οποίες διαφέρουν ως προς την θερμοκρασία μεταξύ περιοχών με διαφορετικό υψόμετρο και απόσταση από τη θάλασσα. Επίσης, χαρακτηρίζεται από πολλές βροχοπτώσεις και υψηλά επίπεδα υγρασίας που επικρατούν κυρίως κατά τους χειμερινούς μήνες.

Ο πληθυσμός της ανέρχεται σε 396.732 κατοίκους, σύμφωνα με την εκτίμηση της ΕΣΥΕ για το 2001 και αντιστοιχεί στο 3,89% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού είναι πολλαπλάσιος του ρυθμού αύξησης του πληθυσμού της χώρας για την περίοδο 1993-1998. Η Ήπειρος είναι από τις πλέον αραιοκατοικημένες περιφέρειες. Ο αστικός πληθυσμός παρουσιάζει μια αυξητική πορεία ενώ ο αγροτικός είναι μειωμένος σε σχέση με το 2001.

¹⁵ Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Ηπείρου, 2000-2006.

1.2 Καταγραφή των οικισμών Ανατολής, Μπάφρας, Νεοκαισάρειας.

Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπων υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και την πατρίδα τους και να εγκατασταθούν σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Η Μακεδονία, η Θράκη καθώς και η Αττική, ήταν οι περιοχές αυτές που υποδέχτηκαν τον μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων. Γύρω από την περιοχή της πόλης των Ιωαννίνων δημιουργήθηκαν τρία προσφυγικά χωριά, η Ανατολή, η Μπάφρα και η Νεοκαισάρεια, τα οποία θα αποτελέσουν αντικείμενο της παρούσας έρευνας.

Ο Δήμος Ανατολής είναι ένας από τους παρακείμενους δήμους κατά μήκος της λίμνης Παμβώτιδας. Στον Δήμο υπάγονται και τα άλλα δύο χωριά της μελέτης, Μπάφρα και Νεοκαισάρεια. Η Ανατολή είναι χτισμένη στη νότια πλευρά των Ιωαννίνων και απέχει τρία χιλιόμετρα από το κέντρο της πόλης, ενώ ανατολικά βρέχεται από την λίμνη Παμβώτιδα.

Οι πρόσφυγες της Ανατολής κατάγονταν από περιοχές της Μικράς Ασίας και του Πόντου. Από προφορικές μαρτυρίες προκύπτει ότι οι περισσότερες οικογένειες έρχονται από το χωριό Γενιέρ που ήταν κοντά στην κωμόπολη Ντούτσε της Νικομήδειας. «Το χωριό μου ήταν μικρό, ήταν κοντά στην Ντούτσε. Το χωριό μας είχε τριάντα οικογένειες περίπου ελληνικές. Οι γονείς μας έφυγαν εκδιωγμένοι από τη Φάτσα του Πόντου και εγκαταστάθηκαν στο Γενιέρ που σημαίνει νέος τόπος», αφηγείται ο Εμμανουηλίδης Μανόλης του Γεωργίου. «Η καταγωγή μου είναι από την Ντούτσε του Πόντου. Ήρθα από την πατρίδα μου σε ηλικία δέκα ετών περίπου. Το χωριό μου ήταν ανάμεσα από την Κωνσταντινούπολη και την Άγκυρα... Ήταν χωριό με ελληνικό πληθυσμό και λεγόταν Γενιέρ, δηλαδή νέο χωριό», διηγείται η Ασπασία Παπαδοπούλου.

Οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες ασχολούνταν στην πατρίδα τους με την γεωργία, την κτηνοτροφία και την υλοτομία. Στο χωριό Γενιέρ μιλούσαν τα ποντιακά και οι κάτοικοι δεν αντιμετώπιζαν προβλήματα συνύπαρξης με το τουρκικό στοιχείο. Οι πρόσφυγες των περιοχών που μελετάμε έρχονται από τον Πόντο, τη Σαφράμπολη, την Κερασούντα, τη Σμύρνη, τη Μπάφρα, την Ποντοηράκλεια και την Οινόη.

Αρχικά οι πρόσφυγες αποβιβάστηκαν στο λιμάνι της Πρέβεζας και κατοίκησαν σε τουρκικά σπίτια, σε τζαμιά, στο κάστρο μέσα στα Ιωάννινα, σε σχολεία, και στο Νησί Ιωαννίνων. Κατευθύνθηκαν σύμφωνα με μαρτυρίες στα Γιάννενα εξαιτίας των ασθενειών που τους μάστιζαν στις άλλες περιοχές με

κυριότερη αυτή της ελονοσίας. Στη συνέχεια ο πρόσφυγας ανακαλεί στη μνήμη του τις δοκιμασίες της πρώτης εγκατάστασης λέγοντας: «...ψάχνανε να βρούνε τόπο να κάνουμε χωριό...Τους άρεσε η Νικόπολη στην Πρέβεζα. Ήρθαμε και μείναμε σε τσαντίρια σε μια εκκλησία του Αι-Γιάννη στο κάστρο. Κουνούπια, ελονοσία, ξαναρρώστησα. Πήγαμε για λίγο σ' ένα τούρκικο σπίτι στην Πρέβεζα και ξανά πίσω στα τσαντίρια. Τα αδέρφια του πατέρα μου είχαν έρθει στα Γιάννενα και ζούσαν σ' ένα τζαμί στη Λούτσα...». Κατά συνέπεια, οι άσχημες κλιματικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή της Πρέβεζας οδήγησαν τους ανθρώπους να την εγκαταλείψουν.

Οι οικισμοί που μελετάμε δημιουργήθηκαν εκ του μηδενός. Επρόκειτο, σύμφωνα με όσα ανέφερε η Βασιλική Καντζίδου-Σαρηγιαννίδου, για εκτάσεις γης οι οποίες ανήκαν στον Αλή Πασά. Ο ίδιος τις είχε αποκτήσει με αθέμιτα μέσα ή ακόμα τις είχε αγοράσει από το Δημόσιο χωρίς βέβαια η τιμή που πλήρωνε να αντιπροσωπεύει την πραγματική τους αξία. Η Ευμορφία Ευθυμιάδου αναφέρει για την Ανατολή: «...Το χωριό Ανατολή δεν υπήρχε. Ήταν μόνο χωράφια για καλλιέργεια...»,¹⁶ και ο παπά-Γιώργης Εμμανουηλίδης διηγείται στον Ερμόλαο Ανδρεάδη: «...Εδώ άλλοτε ήταν λιβάδια, χειμαδιά τούρκικα...».¹⁷ Σε αυτές τις εκτάσεις, ύστερα από τις απαιτούμενες απαλλοτριώσεις, εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες και δημιούργησαν αρχικά, αμιγώς προσφυγικά χωριά.

Η περιοχή όπου δημιουργήθηκε η Ανατολή λεγόταν Μπουνίλα από το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη Μπουνίλα. Για τους ντόπιους η περιοχή ήταν γνωστή ως Αι-Γιάννης. Ακόμα και σήμερα πολλοί Γιαννιώτες αποκαλούν την Ανατολή ως Αι-Γιάννη. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες ο παπα-Γιώργης Εμμανουηλίδης έθεσε σε ψηφοφορία το όνομα του νέου χωριού. «...όταν εγκατασταθήκαμε στα σπίτια, σκεφτήκαμε τι όνομα να δώσουμε στο χωριό. Ένας είπε Πάφρα. Άλλος είπε Ορντού. Εγώ τους είπα ότι δεν ταιριάζει να βάλουμε τοπικά ονόματα, επειδή είμαστε από διάφορα μέρη της Μικράς Ασίας. Πρότεινα να βάλουμε το όνομα ανατολή. Έτσι και έγινε...».¹⁸ Η λέξη Ανατολή που χρησιμοποιήθηκε για την ονομασία του νέου τόπου είναι καθαρά συμβολική και περνάει ένα μήνυμα αισιοδοξίας στους κατοίκους της που βασανίστηκαν τόσο πολύ, έως ότου να βρουν ένα τόπο όπου θα μπορούσαν να

¹⁶ Συνέντευξη Ευμορφίας Ευθυμιάδου(ετών 95), στην Ειρήνη Βρακότα, 3/8/2001.

¹⁷ Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών(ΚΜΣ), Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Φάκελος Προσφυγικών Εγκαταστάσεων Ηπείρου, Συνέντευξη παπά-Γιώργη Εμμανουηλίδη στον Ερμόλαο Ανδρεάδη, στις 5/7/1960.

¹⁸ Οπ.π.

εγκατασταθούν με όσους απέμειναν από τις οικογένειές τους. Συμβολίζει την ανατολή μιας καινούριας ημέρας, καλύτερη από την χθесινή που ζούσαν με το φόβο και την αγωνία. Σε αυτόν τον νέο τόπο εναπόθεσαν οι πρόσφυγες τις ελπίδες τους και τα όνειρά τους.

Η κοινότητα της Ανατολής ιδρύθηκε επίσημα το 1924. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες είχαν εγκατασταθεί πριν την επίσημη ίδρυση του χωριού πολλές οικογένειες. Η περιοχή όπως προαναφέραμε ονομαζότανε Μπουνίλα. Κάθε χρόνο πραγματοποιούνταν μεγάλη και γνωστή εμποροπανήγυρη των Ιωαννίνων που είχε διάρκεια δύο εβδομάδων και αποτελούσε τόπο επίσκεψης για Άραβες, Πέρσες και Ευρωπαίους έμπορους που είχαν σκοπό να αγοράσουν και να πουλήσουν προϊόντα.

Στο βιβλίο *Ταξίδι στην Ελλάδα*, του Έβλια Τσελέμπι, αναφέρονται για το παζάρι της Ανατολής: «το παζάρι έχει χίλια εννιακόσια μαγαζιά, όπου μαζεύονται όλοι οι εμπορευόμενοι από τις περιοχές του κόλπου της Βενετίας: την Πάργα, τα νταλιάνια, τη Σαγιάδα. Είναι έμποροι μεταξωτών και άλλων υφασμάτων και συχνάζουν στους τερζήδες και τους χρυσοχόους...Κάθε χρόνο μαζεύονται εκεί χιλιάδες άνθρωποι από τα πέρατα της οικουμένης- Ρωμιοί, Άραβες και Πέρσες- για να αγοράσουν ή να πουλήσουν διάφορα εμπορεύματα. Το παζάρι διαρκεί δέκα μερόνυχτα και κατά την διάρκειά του τζιράρεται πολύ χρήμα...».

Το 1930 διανεμήθηκαν οικοπέδα και χωράφια στους πρόσφυγες που είχαν ήδη εγκατασταθεί στην περιοχή. Κάθε οικογένεια πήρε 25 στρέμματα γης προκειμένου να τα καλλιεργήσει και ένα οικόπεδο με ένα σπίτι δύο δωματίων το οποίο είχε χτίσει η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, σύμφωνα με πληροφορίες που μου παρέθεσε η κυρία Βασιλική Καζαντζίδου-Σαρηγιαννίδου. Σύμφωνα με την ίδια μαρτυρία τους δόθηκε ένα άροτρο, γεωργικά εργαλεία και ζώα, τα οποία έπρεπε οι πρόσφυγες να αγοράσουν. Στο χωριό απουσίαζε σχολικό κτίριο του οποίου το κτίσιμο ξεκίνησε το 1932 και ολοκληρώθηκε το 1935. Γι' αυτό το λόγο παραχωρήθηκαν δυο κελιά του παλιού μοναστηριού προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως αίθουσες διδασκαλίας.¹⁹

Η **Νεοκαισάρεια**, είναι ένα από τα χωριά μελέτης και δεν έχει καμία σχέση με την Νεοκαισάρεια του Πόντου. Πρόκειται περί Νέας Καισάρειας. Απέχει 1 χιλιόμετρο από την Μπάφρα και περίπου 9 χιλιόμετρα από το κέντρο της πόλης των

¹⁹ Συνέντευξη Βασιλικής Καζαντζίδου-Σαρηγιαννίδου. Την συνέντευξη κατέγραψα στις 18/8/2004.

Ιωαννίνων. Ο Χατζηπέτρος Λευτέρης εξομολογείται: «Ο συνοικισμός βρίσκεται πάνω στο δρόμο Γιάννενα-Πρέβεζα. Απέχει 1 με 1 και 1/4 ώρα δρόμο από τα Γιάννενα. Έχει και αυτοκίνητο που πάει Μπάφρα-Νεοκαισάρεια και ξεκινάει από την Μητρόπολη ακριβώς απέναντι από την είσοδο της εκκλησίας... Στη Νεοκαισάρεια έχει σαράντα οικογένειες από το Ντεβελί-Καρατζεβιράν...».²⁰ Η παραπάνω μαρτυρία δίνει πληροφορίες για το που βρίσκεται η Νεοκαισάρεια είδος του πληθυσμού καθώς και τις ασχολίες του. Στην ίδια μαρτυρία αναφέρεται ότι ο πληθυσμός της είναι κατά κύριο λόγο αγροτικός, και ότι καθημερινά το πρωί οι γαλατάδες της Νεοκαισάρειας πήγαιναν στα Γιάννενα για να πουλήσουν το γάλα, στην οδό Μητροπόλεως.

Ο Ελευθέριος Χατζηπέτρος σε μια άλλη του μαρτυρία στον Ερμόλαο Ανδρεάδη στις 13-7-1960 διηγείται: «Με την ανταλλαγή πήγαμε στην Κέρκυρα...εμείς όμως ήμασταν χωρικοί στον τόπο μας και θέλαμε αγροτική αποκατάσταση...Ήρθα και στα Γιάννενα. Μου άρεσε εδώ ο τόπος...Ήταν βοσκοτόποι άλλοτε εδώ...μείναμε δυο χρόνια σε αντίσκηνα. Το κλίμα δεν μας σήκωσε. Είχαμε ελονοσία και μερικοί πέθαναν...Ύστερα από ενέργειές μας ο τόπος απαλλοτριώθηκε. Άρχισαν να χτίζονται σπίτια. Το 1926 χώσαμε το κεφάλι μας κάτω από στέγη. Μας έδωσαν και κλήρο από 28 με 50 στρέμματα...Τώρα υπάρχουν εδώ:σαράντα οικογένειες από το Ζίλε, δεκαπέντε οικογένειες από το Καρατζορεν, τέσσερις οικογένειες από το Χασακί και τέσσερις από το Τιρχάς.».

Γνωρίζουμε ότι τα χωριά Καρατζορεν και Ζίλε, από τα οποία κατάγονταν οι περισσότεροι πρόσφυγες, μαζί με άλλα χωριά αποτελούσαν το Βιλαέτι της Άγκυρας. Το χωριό Καρατζορεν ήταν χτισμένο σε μια μεγάλη πεδιάδα και ο τόπος εκεί παρήγαγε σιτάρι και κριθάρι. Πρόκειται για χωριό που βρίσκεται 49 χιλιόμετρα Ν-ΝΔ της Καισάρειας στο οροπέδιο Βερεκιού. Το 1924 είχε 45 οικογένειες Έλληνες τουρκόφωνους και 300 περίπου Αρμένιους κατοίκους. Εκκλησιαστικά ανήκε στη μητρόπολη της Καισάρειας, ενώ είχε σχέσεις με ελληνικούς και τουρκικούς πληθυσμούς.²¹ Το Ζίλε βρίσκεται 46 χιλιόμετρα Ν-ΝΔ της Καισάρειας. Οι κάτοικοί του το 1924 ήταν Έλληνες τουρκόφωνοι, περίπου 224 άτομα, και 2.250 Τούρκοι.²²

Το χωριό **Μπάφρα** Ιωαννίνων βρίσκεται δίπλα από τη Νεοκαισάρεια και απέχει από τα Ιωάννινα περίπου 8 χιλιόμετρα. Τους δυο συνοικισμούς τους χωρίζει

²⁰ ΚΜΣ, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Φάκελος Προσφυγικών Εγκαταστάσεων Ηπείρου, Συνέντευξη Λευτέρη Χατζηπέτρου στη Δέσποινα Μαζαράκη στις 7/3/1950.

²¹ Π.Κιτρομηλίδης(Εισαγωγή-Εποπτεία), Γ.Μουρέλος(Επιμ.), *Η ΕΞΟΔΟΣ:Μαρτυρίες από τις Επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, τομ.Β', (Αθήνα 1982), σ.80.

²² Οπ.π., σ.61.

μια γέφυρα. Οι οικογένειες που εγκαταστάθηκαν στη Μπάφρα κατάγονταν από την περιφέρεια της Καισάρειας, από την Πάφρα και την Σαμψούντα του Πόντου καθώς και από τα χωριά Τσατ και Τασλίκ. Οι πρόσφυγες από τα δυο τελευταία χωριά φτάνουν το φθινόπωρο του 1927 στο Μπιζάνι, χωριό λίγο έξω από τα Γιάννενα. Η ΕΑΠ εγκατέστησε τους πρόσφυγες στο χωριό Αμπελιά όπου έμειναν σε αντίσκηνα για έξι μήνες κάτω από πολύ δύσκολες συνθήκες. Για το λόγο αυτό κρίθηκε αναγκαίο να μεταφερθούν οι πρόσφυγες στον οικισμό της Μπάφρας ο οποίος είχε ήδη δημιουργηθεί από πρόσφυγες που είχαν έρθει από την Πάφρα του Πόντου. Κατοικούσαν λοιπόν στη Μπάφρα ενώ αρχικά καλλιεργούσαν τα χωράφια που τους είχαν δοθεί στην Αμπελιά. Καλλιεργούσαν σιτηρά και κυρίως καπνά.²³

Το Τασλίκ είναι ένα από τα βορειότερα ελληνικά χωριά της Καππαδοκίας. Βρίσκεται πέρα από τη βόρεια όχθη του ποταμού Άλυ και 57,5 χιλιόμετρα ΒΑ της Καισάρειας. Το 1924 είχε 775 τουρκόφωνους Έλληνες κατοίκους.²⁴ Το Τσατ είναι το βορειότερο από τα ελληνικά χωριά της Καππαδοκίας, σε απόσταση 89 χιλιόμετρα από την Καισάρεια. Οι κάτοικοί του ήταν Έλληνες ελληνόφωνοι, 148 άτομα, και Τούρκοι.²⁵

²³ Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού, Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ανατολής (Ανατολή 2001), σ.54.

²⁴ Π.Κιτρομηλίδης(Εισαγωγή-Εποπτεία), Γ.Μουρέλος(Επιμ.), *Η ΕΞΟΔΟΣ: Μαρτυρίες από τις Επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας, τομ.Β΄*, (Αθήνα 1982), σ.123.

²⁵ Οπ.π, σ.126.

1.3 Τα Ιωάννινα αμέσως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή.

Η πόλη των Ιωαννίνων απελευθερώθηκε από τον ελληνικό στρατό στις 21 Φεβρουαρίου του 1913, Τούρκοι όμως εξακολουθούν και παραμένουν στην πόλη ενώ κάποιοι άλλοι έφυγαν μαζί με τον τουρκικό στρατό. Από το 1913 έως και το 1922 που έγινε η Μικρασιατική Καταστροφή, πολλοί από τους Τούρκους επιλέγουν να μεταβιβάσουν σε πλούσιους ντόπιους τα σπίτια τους και τα χωράφια τους με νόμιμες διαδικασίες και με παρουσία συμβολαιογράφων. Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να φύγουν με την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών και έτσι οι ντόπιοι πίστεψαν ότι οι περιουσίες που άφησαν πίσω τους θα περιέλθουν σε αυτούς.

Από τις πρώτες προτεραιότητες των προσφύγων που καταφθάνουν στα Γιάννενα, είναι η εγγραφή τους στο Μητρώο έτσι ώστε να αποκτήσουν προσφυγικά δικαιώματα. Τέτοιες αιτήσεις σώζονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στα Γιάννενα. Ο αιτών απευθύνεται στον Γενικό Διευθυντή Ηπείρου και ζητούν την εγγραφή τους στο Μητρώο. Επίσης ήταν υποχρεωμένοι να συμπληρώσουν αιτήσεις προκειμένου να εγγραφούν στο Δημοτολόγιο του Δήμου. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη των Ιωαννίνων, εξετάζεται αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο 5.

Στην είσοδο της πόλης των Ιωαννίνων λειτουργούσε Απολυμαντήριο, για ένα τρίμηνο περίπου. Το Νοσοκομείο Χατζηκώστα είχε αναλάβει την νοσηλεία των περισσότερων προσφύγων, το οποίο είχε μετατραπεί σχεδόν σε νοσοκομείο προσφυγικό, ενώ υπήρχαν εκεί και κλίβανοι στους οποίους λειτουργούσε ειδικός απολυμαντής. Οι πρόσφυγες έπειτα από την άφιξή τους στο λιμάνι της Πρέβεζας και της Πέτρας, και πριν την αναχώρησή τους για Γιάννενα, υποβάλλονταν σε απολύμανση και εμβολιασμό.²⁶

Στην Ήπειρο υπήρχαν αρχικά περίπου είκοσι κέντρα προσφύγων τα οποία επρόκειτο κατά το επόμενο έτος, δηλαδή στα 1923, να διπλασιαστούν. Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός είχε αναλάβει την αποστολή αλευριού σε τρία επιλεγμένα σημεία με αποτέλεσμα οι τοπικές επιτροπές να αντιμετωπίζουν προβλήματα στο έργο τους. Για τον λόγο αυτό ζητήθηκε είτε να αναλάβει ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός εξολοκλήρου την δίκαιη κατανομή αλευριού είτε ο Γενικός Διοικητής Ηπείρου να αναλάβει την υπόθεση αυτή. Υπήρχε εξάλλου ο

²⁶ Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού, Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ανατολή, (Ανατολή 2001), σ.31.

κίνδυνος ότι σε μερικά κέντρα οι πρόσφυγες θα υποσιτιζόνταν την ίδια στιγμή που σε άλλα κέντρα θα σιτιζόνταν αρκετά καλά. Τελικά, το έργο ανατέθηκε στον Γενικό Διοικητή Ηπείρου. Την ίδια περίοδο, οι τοπικές αρχές παρεμβαίνουν, προκειμένου να περιοριστεί η χορήγηση γάλακτος.²⁷

Οι επιτροπές που συγκροτήθηκαν για την αποκατάσταση των προσφύγων, με διεξαγωγές εράνων και λαχειοφόρων αγορών, συγκέντρωναν χρηματικά ποσά που μπορούσαν να βοηθήσουν σημαντικά την βελτίωση της υπάρχουσας κατάστασης. Επίσης, σημειώνονται σημαντικές χρηματικές προσφορές, είτε σε συλλογικό είτε σε ατομικό επίπεδο. Στα ΓΑΚ Ιωαννίνων αναφέρονται οι συντεχνίες τσαρουχάδων και κουρέων οι οποίες βοήθησαν οικονομικά τους πρόσφυγες.

Σύμφωνα με πληροφορίες που αντλήθηκαν από τα ΓΑΚ, Αρχαία Νομού Ιωαννίνων, κάποιες από τις επιτροπές που είχαν συγκροτηθεί, ήταν οι εξής:²⁸

Αδελφότης των Ελληνίδων Κυριών «η Ζωοδόχος Πηγή» που πραγματοποιούσε εράνους και περιφορές δίσκων τις Κυριακές στις εκκλησίες των Ιωαννίνων.

Το Σωματείο Κυριών «Η αδελφή του Στρατιώτου» που πραγματοποιούσε λαχειοφόρους αγορές έπειτα από έγκριση του Υπουργείου Εσωτερικών.

Τμήμα Κυριών του εν Ιωαννίνους Παραρτήματος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού που διέθετε λαχεία έπειτα από έγκριση του Υπουργείου Εσωτερικών.

Η επιτροπή Εράνων υπέρ των Προσφύγων που πραγματοποιούσε εράνους.

Επιπλέον, ο Ηπειρωτικός Αλληλοβοηθητικός Σύνδεσμος «Ο Πύρρος», με έδρα τη Νέα Υόρκη, βοηθά στην χρηματική ενίσχυση της προσπάθειας αποκατάστασης.²⁹ Παρατηρούμε λοιπόν ότι και ο απόδημος ελληνισμός δίνει το παρόν σε αυτή τη δύσκολη στιγμή. Οι φιλανθρωπικές οργανώσεις δρουν έως την δημιουργία της ΕΑΠ, όταν δηλαδή την αποκατάσταση των προσφύγων ανέλαβε ουσιαστικά η κυβέρνηση.

²⁷ Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού, Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ανατολής, (Ανατολή 2001), σ.36.

²⁸ Γενικά Αρχαία του Κράτους(ΓΑΚ), Νομού Ιωαννίνων, ΓΔΗ, Φ.211, αρ. εγγρ. 128.

²⁹ Οπ.π.

2. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Στα πλαίσια της μελέτης που διενεργείται για τους πρόσφυγες στο Νομό Ιωαννίνων, κρίνεται απαραίτητο να συμπεριληφθούν τα δημογραφικά στοιχεία της περιόδου που εξετάζουμε, έτσι ώστε να προκύψουν συμπεράσματα που θα βοηθήσουν στην διεξαγωγή της έρευνας. Η μελέτη των πληθυσμών αποδίδεται με τον όρο Δημογραφία, και η γεωγραφική επιστήμη συνδέεται με τις χωρικές ή γεωγραφικές διαστάσεις της Δημογραφίας.

Για τους οικισμούς που εξετάζουμε, δεν υπάρχουν στοιχεία που θα βοηθούσαν στην δημιουργία μιας εικόνας ολοκληρωμένης. Ότι αναφέρεται στο παρόν κεφάλαιο αφορά κατά κύριο λόγο την Ήπειρο συνολικά, τον νομό Ιωαννίνων και τον Δήμο Ιωαννιτών. Επίσης τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας σχετικά με τους πρόσφυγες είναι ελάχιστα και παρουσιάζουν αρκετές ασάφειες σε ορισμένα σημεία, γι' αυτό κρίθηκε αναγκαίο να χρησιμοποιηθούν στατιστικές των απογραφών του 1920 και του 1928, ώστε να προκύψουν κάποια συμπεράσματα από τις μεταξύ τους ποσοτικές συγκρίσεις. Με την χρήση επίσημων κρατικών στατιστικών, μπορούμε να οδηγηθούμε σε συμπεράσματα τα οποία μπορούμε να υιοθετήσουμε χωρίς ιδιαίτερη αμφισβήτηση.³⁰

Θα γίνει προσπάθεια να εξεταστούν οι μεταβολές που επιφέρει η εγκατάσταση των προσφύγων στη δημογραφία της περιοχής μελέτης. Σύμφωνα με τους αναλυτές, στις περιοχές που εγκαθίστανται οι πρόσφυγες, οι πληθυσμιακοί δείκτες παρουσιάζουν μια κίνηση ανατροπής των δημογραφικών τάσεων που χαρακτήριζαν μέχρι τότε το ελληνικό κράτος. Σημειώνονται εκρηκτικά ποσοστά γεννήσεων αλλά και υψηλά ποσοστά θνησιμότητας.³¹

Στους πίνακες που ακολουθούν δίνονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ηπείρου, του Νομού Ιωαννίνων και του Δήμου Ιωαννιτών τα έτη 1920 και 1928, Δίνονται επίσης στοιχεία και για τα δύο φύλα μαζί αλλά και για το καθένα ξεχωριστά, κατηγοριοποιημένα σε τέσσερις ομάδες ηλικιών. Η ανάλυση και σύγκριση των στοιχείων αυτών θα βοηθήσει στην εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων ως προς την σύνθεση του πληθυσμού.

³⁰ Κ.Κωστής, «Η Ιδεολογία της Οικονομικής Ανάπτυξης», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τομ.9, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, (Αθήνα 1992), σ.34.

³¹ Οπ.π

Έτσι μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο Δήμος Ιωαννιτών δεν αποτελεί ιδιαίτερα αστικοποιημένη ζώνη, αν συγκρίνουμε το πληθυσμό του Δήμου με το σύνολο του Νομού. Χαρακτηριστικά, προκύπτει από τον πίνακα 1 ότι ο Δήμος Ιωαννιτών καταλαμβάνει το 12,7% του πληθυσμού στο σύνολο του Νομού, το 1920, δηλαδή πριν τον ερχομό των Μικρασιατών προσφύγων στην περιοχή. Το ποσοστό αυτό ελαττώνεται στο 11,93% το 1928, κάτι το οποίο φανερώνει ότι και μετά την εγκατάσταση των προσφύγων στο Νομό, ο Δήμος Ιωαννιτών παραμένει μια όχι τόσο αστικοποιημένη περιοχή. Προκύπτει λοιπόν το συμπέρασμα ότι οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν ως επί τον πλείστον σε αγροτικές περιοχές.

Πίνακας 1: Απογραφή 1920 – Αμφοτέρων των φύλων κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	0-14ετών	15-39ετών	40-59ετών	60ετών και άνω	Σύνολο
Ήπειρος	102.986 35,17%	111.137 37,95%	52.148 17,81%	26.537 9,06%	292.808
Νομός Ιωαννίνων	58.343 34,85%	63.238 37,77%	29.545 17,65%	16.294 9,73%	167.426
Δήμος Ιωαννιτών	5.156 24,25%	10.602 49,87%	3.843 18,08%	1.659 7,8%	21.260
Σύνολο Ελλάδας	1.717.864 34,26%	1.918.145 38,25%	938.716 18,72%	439.405 8,76%	5.014.130

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1920)

Πίνακας 2: Απογραφή 1928 – Αμφοτέρων των φύλων κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	0-14ετών	15-39ετών	40-59ετών	60ετών και άνω	Σύνολο
Ήπειρος	108.957 35%	118.450 38,05%	54.284 17,44%	29.623 9,51%	311.314
Νομός Ιωαννίνων	63.947 35,59%	65.780 36,61%	31.381 17,46%	18.589 10,34%	179.697
Δήμος Ιωαννιτών	5.490 25,6%	10.013 46,7%	3.981 18,57%	1.957 9,13%	21.441
Σύνολο Ελλάδας	1.989.701 32,17%	2.517.558 40,71%	1.123.851 18,17%	553.535 8,95%	6.184.645

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού, η οποία είναι αναμενόμενη αν υπολογιστεί η είσοδος των προσφύγων στην περιοχή. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η ελάχιστη αύξηση του πληθυσμού στο Δήμο Ιωαννιτών που είναι μόνο 181 άτομα. Το

γεγονός αυτό μπορεί να σημαίνει ότι η εγκατάσταση των προσφύγων έλαβε χώρα κυρίως στα περίχωρα των Ιωαννίνων όπου παρατηρείται σχετικά μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση. Τα μεγαλύτερα ποσοστά του πληθυσμού στην Ήπειρο, στο Νομό Ιωαννίνων, στο Δήμο Ιωαννιτών αλλά και στην Ελλάδα συνολικά, συγκεντρώνονται στην κατηγορία από 15 έως 39 ετών, όπου ο πληθυσμός χαρακτηρίζεται ως παραγωγικός. Αυτό συμβαίνει και στην απογραφή του 1920 αλλά και στην απογραφή του 1928. Παρακάτω θα υπολογιστούν οι απόλυτες και ποσοστιαίες μεταβολές του πληθυσμού έτσι ώστε να σχηματίσουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τα πληθυσμιακά στοιχεία των περιόδων που εξετάζουμε.

Πίνακας 3. Απόλυτες και Ποσοστιαίες Μεταβολές

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	ΑΠΟΛΥΤΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ	ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΗ %
Ήπειρος	18.506	6,32
Νομός Ιωαννίνων	12.271	7,33
Δήμος Ιωαννιτών	181	0,85
Σύνολο	1.170.515	23,34

(Πηγή: ΕΣΥΕ, επεξεργασία στοιχείων των πινάκων 1 και 2)

Ο παραπάνω πίνακας επιβεβαιώνει ότι η πλειοψηφία των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στο Νομό Ιωαννίνων, αποκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές του Νομού, αφού οι πληθυσμιακές μεταβολές στον Δήμο, έπειτα από οκτώ χρόνια, είναι ελάχιστες.

Επίσης, στην απογραφή του 1928 δίνονται κάποια στοιχεία σχετικά με τις περιοχές που εξετάζουμε και τον αριθμό των προσφύγων που τελικά εγκαταστάθηκε στον Δήμο Ιωαννιτών.

Πίνακας 4. Απογραφή 1928 - Ο αριθμός των προσφύγων στον Δήμο Ιωαννιτών.

Δήμοι και κοινότητες	Πραγματικός πληθυσμός	ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ		
		Εν όλω	Προ της Μικρασ. Καταστροφής	Μετά της Μικρασ. Καταστροφής
Δήμος Ιωαννιτών	21.503	3.117	165	2.952

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Πίνακας 5. Απογραφή 1928 - Πραγματικός Πληθυσμός στον Δήμο Ιωαννιτών.

Δήμος Ιωαννιτών	Άρρενες	Θήλεις	Σύνολο
Ιωάννινα	11.668	8.817	20.485
Ανατολή	281	306	587
Νεοκαισάρεια	102	118	220
Μπάφρα	57	61	118
Ασφάκα	54	39	93
Σύνολο	12.162	9.341	21.503

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Το κύμα των προσφύγων λειτούργησε στα Γιάννενα ως καταλύτης της έως τότε τάξεως πραγμάτων της τοπικής κοινωνίας και επέδρασε φυσικά δημογραφικά. Μπορεί η Ήπειρος να μην δέχτηκε τόσο μεγάλο αριθμό προσφύγων, όπως η Μακεδονία, δυσκολεύτηκε αρκετά όμως τις πρώτες δεκαετίες να τους απορροφήσει λόγω της έλλειψης των κατάλληλων υποδομών. Παρ' όλα αυτά, η δημογραφική αύξηση που προέκυψε με την πάροδο του χρόνου, λειτούργησε κυρίως θετικά για την Ήπειρο και ιδίως τα Ιωάννινα.

Οι κάτωθι πίνακες παρουσιάζουν πληθυσμιακά στοιχεία που αφορούν τις ίδιες περιοχές για τους άνδρες και τις γυναίκες ξεχωριστά, κατά τα έτη 1920 και 1928.

Πίνακας 6: Απογραφή 1920 – Άρρενες κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	0-14ετών	15-39ετών	40-59ετών	60ετών και άνω	Σύνολο
Ήπειρος	53.418 37,51%	52.623 36,95%	24.833 17,44%	11.543 8,1%	142.417
Νομός Ιωαννίνων	30.033 37,17%	30.480 37,73%	13.410 16,6%	6.869 8,5%	80.792
Δήμος Ιωαννιτών	2.722 20,72%	7.365 56,06%	2.238 17,03%	812 6,18%	13.137
Σύνολο Ελλάδας	896.186 35,94%	902.076 36,17%	482.497 19,35%	212.888 8,54%	2.493.647

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1920)

Πίνακας 7: Απογραφή 1928 – Άρρενες κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	0-14ΕΤΩΝ	15-39ΕΤΩΝ	40-59ΕΤΩΝ	60ΕΤΩΝ και άνω	Σύνολο
Ήπειρος	56.318 37,76%	54.220 36,35%	25.284 16,95%	13.315 8,93%	149.137
Νομός Ιωαννίνων	32.913 39,26%	28.934 34,51%	13.809 16,47%	8.185 9,76%	83.841
Δήμος Ιωαννιτών	2.824 23,25%	6.073 50%	2.233 18,39%	984 8,1%	12.144
Σύνολο Ελλάδας	1.024.002 33,4%	1.214.580 39,62%	559.649 18,25%	287.484 9,38%	3.065.715

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Πίνακας 8: Απογραφή 1920 – Θήλεις κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	0-14ΕΤΩΝ	15-39ΕΤΩΝ	40-59ΕΤΩΝ	60ΕΤΩΝ και άνω	Σύνολο
Ήπειρος	49.568 32,96%	58.514 38,91%	27.315 18,16%	14.994 9,97%	150.391
Νομός Ιωαννίνων	28.310 32,68%	32.758 37,81%	16.135 18,62%	9.425 10,88%	86.628
Δήμος Ιωαννιτών	2.434 29,96%	3.237 39,85%	1.605 19,76%	847 10,43%	8.123
Σύνολο Ελλάδας	821.678 32,6%	1.016.069 40,31%	456.219 18,1%	226.517 8,99%	2.520.483

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1920)

Πίνακας 9: Απογραφή 1928 – Θήλεις κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	0-14ΕΤΩΝ	15-39ΕΤΩΝ	40-59ΕΤΩΝ	60ΕΤΩΝ και άνω	Σύνολο
Ήπειρος	52.639 32,46%	64.230 39,6%	29.000 17,88%	16.308 10,05%	162.177
Νομός Ιωαννίνων	31.034 32,37%	36.846 38,44%	17.572 18,33%	10.404 10,85%	95.856
Δήμος Ιωαννιτών	2.666 28,58%	3.940 42,24%	1.748 18,74%	973 10,43%	9.327
Σύνολο Ελλάδας	965.699 30,96%	1.302.978 41,78%	564.202 18,09%	286.051 9,17%	3.118.930

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Αυτό που χαρακτηρίζει τους παραπάνω πίνακες είναι η μείωση των ανδρών μεταξύ των ετών 1920 και 1928 στο Δήμο Ιωαννιτών. Συγκεκριμένα ο ανδρικός πληθυσμός μειώνεται κατά 993 άτομα σε αντίθεση με τις γυναίκες στις οποίες παρατηρείται αύξηση κατά 1.204 άτομα. Η σημαντικότερη μείωση στους άνδρες παρουσιάζεται στις ηλικίες από 15 έως 39 έτη. Με την ανταλλαγή των πληθυσμών

που πραγματοποιήθηκε ένα μέρος των ανδρών της Ηπείρου έφυγαν ενώ εγκαταστάθηκαν στην περιοχή οι Μικρασιάτες. Στην Μικρά Ασία όμως αρκετά άτομα από τον ανδρικό πληθυσμό κρατήθηκαν και στάλθηκαν στα βάθη της Ασίας, χωρίς να γνωστοποιηθεί ποτέ τι απέγιναν. Το γεγονός λοιπόν ότι έφυγε από τον Δήμο μέρος του ανδρικού πληθυσμού, σε συνδυασμό με το ότι οι πρόσφυγες άνδρες ήταν λιγότεροι από τις γυναίκες αλλά και ότι στο Νομό Ιωαννίνων οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές, θα μπορούσε να δικαιολογήσει την μείωση στον ανδρικό πληθυσμό. Δίνονται παρακάτω οι μεταβολές, απόλυτες και ποσοστιαίες.

Πίνακας 10: Απόλυτες και Ποσοστιαίες μεταβολές

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	ΑΡΡΕΝΕΣ		ΘΗΛΕΙΣ	
	ΑΠΟΛΥΤΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ	ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΗ %	ΑΠΟΛΥΤΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ	ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΗ %
Ήπειρος	6.720	4,72	11.786	7,84
Νομός Ιωαννίνων	3.049	3,77	9.228	10,65
Δήμος Ιωαννιτών	-993	-7,56	1.204	14,82
Σύνολο	572.068	22,94	598.447	23,74

(Πηγή: ΕΣΥΕ, επεξεργασία στοιχείων των πινάκων 6, 7, 8 και 9)

Στην απογραφή του 1928, δίνεται ο αριθμός των προσφύγων που εγκαταστάθηκε σε τρεις πόλεις της Ηπείρου, με πληθυσμό πάνω από 10.000 κατοίκους.³²

ΠΟΛΕΙΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ
Ιωάννινα	21.503	3.117
Πρέβεζα	10.112	1.144
Άρτα	8.045	304

Στην Ήπειρο λοιπόν, τα Ιωάννινα δέχτηκαν μόλις 14,4 % πρόσφυγες σε σχέση με τους κατοίκους, η Πρέβεζα 11,3% ενώ η Άρτα μόνο 0,3%, ποσοστό πάρα πολύ μικρό. Στην απογραφή του 1928, ο αριθμός των προσφύγων στην Ελλάδα ανέρχεται σε 1.221.149. Ο αριθμός αυτός, πιθανόν να ήταν μεγαλύτερος πριν την απογραφή του 1928, και αυτό γιατί η θνησιμότητα των προσφύγων ήταν μεγάλη. Οι ταλαιπωρίες, οι

³² Γ.Ν.Λαμπιδής, *Οι πρόσφυγες του 1922 – Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, (Αδελφοί Κυριακίδη:Θεσσαλονίκη 1992), σ. 168.

άσχημες συνθήκες διαβίωσης, η ελonoσία που μάστιζε τον προσφυγικό πληθυσμό, στάθηκαν αιτία αρκετοί να χάσουν τη ζωή τους. Από τους 1.221.149 πρόσφυγες, τα 580.000 κατευθυνθήκανε σε αγροτικές περιοχές. Το 90% αυτών που πήγαν στην ύπαιθρο, εγκαταστάθηκαν στην Μακεδονία και τη Θράκη. Συγκεκριμένα, στην Ήπειρο πήγαν 1.390 οικογένειες προσφύγων από αυτούς που εγκαταστάθηκαν αγροτικά. Αναλυτικά δίνεται ο παρακάτω πίνακας:

Πίνακας 11. Η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων.

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ
Μακεδονία	87.084
Θράκη	41.828
Κρήτη	4.962
Στερεά-Εύβοια	4.950
Θεσσαλία	2.912
Ήπειρος	1.390
Πελοπόννησος	1.080
Λήμνος	771
Σάμος	150
Σύνολο	145.127

(Πίνακας από: Γ.Ν.Λαμψίδης, *Οι πρόσφυγες του 1922 – Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη 1992, Αδελφοί Κυριακίδη, σ. 113)

Στην Ήπειρο εγκαταστάθηκαν λίγες οικογένειες προσφύγων συγκριτικά με άλλες περιοχές όπως την Μακεδονία και την Θράκη. Η ορεινή διαμόρφωση της Ηπείρου δεν επιτρέπει εκτεταμένες καλλιέργειες ενώ η έλλειψη μεγάλων τσιφλικιών όπως στην Μακεδονία, μειώνει το ποσοστό γης που θα μπορούσε να πάρει κάθε πρόσφυγας.

Τα στοιχεία που ακολουθούν είναι από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία και αφορούν την οικογενειακή κατάσταση του πληθυσμού της Ηπείρου και της Ελλάδας συνολικά. Οι κατηγορίες στις οποίες ταξινομείται ο πληθυσμός είναι οι άγαμοι, οι έγγαμοι, οι χήροι, οι διαζευγμένοι και δίνεται τέλος αριθμητικά, το σύνολο των νυμφευθέντων.

Πίνακας 12: Απογραφή 1928. Κατανομή του πληθυσμού κατά οικογενειακή κατάσταση – Αμφοτέρων των φύλων

ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΙ ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	Άγαμοι	Έγγαμοι	Χήροι	Διαζευγμένοι	Σύνολο νυμφευθέντων	Γενικό Σύνολο
Ελλάδα 1920	2.890.092	1.766.793	352.637	5.939	2.125.369	5.015.461
Ελλάδα 1928-ολικός πληθ.	3.400.963	2.270.047	466.163	11.513	2.747.723	6.148.686
Ελλάδα 1928-πρόσφυγες	529.000	419.884	112.289	2.069	534.242	1.063.242
Ήπειρος 1920	161.962	104.459	26.091	346	130.896	292.858
Ήπειρος 1928	168.647	113.392	27.383	424	141.199	309.846

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Πίνακας 13: Απογραφή 1928. Κατανομή του πληθυσμού κατά οικογενειακή κατάσταση – Άρρενες

ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΙ ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	Άγαμοι	Έγγαμοι	Χήροι	Διαζευγμένοι	Σύνολο νυμφευθέντων	Γενικό Σύνολο
Ελλάδα 1920	1.554.949	856.864	79.855	2.668	939.387	2.494.336
Ελλάδα 1928-ολικός πληθ.	1.828.184	1.126.018	90.929	4.735	1.221.682	3.049.866
Ελλάδα 1928-πρόσφυγες	285.053	206.010	14.659	810	221.479	506.532
Ήπειρος 1920	88.471	48.214	5.574	153	53.941	142.412
Ήπειρος 1928	89.808	53.205	5.402	134	58.741	148.549

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Πίνακας 14: Απογραφή 1928. Κατανομή του πληθυσμού κατά οικογενειακή κατάσταση - Θήλεις

ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΙ ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	Άγαμοι	Έγγαμοι	Χήροι	Διαζευγμένοι	Σύνολο νυμφευθέντων	Γενικό Σύνολο
Ελλάδα 1920	1.335.143	909.929	272.782	3.271	1.185.982	2.521.125
Ελλάδα 1928-ολικός πληθ.	1.572.779	1.144.029	375.234	6.778	1.526.041	3.049.866
Ελλάδα 1928-πρόσφυγες	243.947	213.874	97.630	1.259	312.763	556.710
Ήπειρος 1920	73.491	56.245	20.517	193	76.955	150.446
Ήπειρος 1928	78.839	60.187	21.981	290	82.458	150.446

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Όσον αφορά την οικογενειακή κατάσταση του πληθυσμού της Ελλάδας και ειδικά του πληθυσμού της Ηπείρου, ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούν τα νούμερα στην

κατηγορία των χήρων και χηρών. Παρατηρείται λοιπόν, ότι κατά την απογραφή του 1928 είναι υπερτετραπλάσια η αναλογία των γυναικών που είναι χήρες προς τους άνδρες χήρους. Έχουμε αναλογία χηρών 12,11% και αναλογία χήρων 2,98%. Αυτό οφείλεται κυρίως στην παρουσία των προσφύγων. Μεταξύ των προσφύγων γυναικών η αναλογία των χηρών είναι εξαιρετική και φτάνει στο 17,53%, κάτι το οποίο δείχνει ότι πολλές γυναίκες χηρεύσαν εξαιτίας της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Το 1920, προκύπτει ότι στην Ήπειρο το 35,67% του πληθυσμού ανήκει στην κατηγορία των έγγαμων ενώ στους διαζευγμένους μόνο το 0,12%. Αντίστοιχα, το 1928 τα ποσοστά αυτά γίνονται 36,42% και 0,14%. Από τα ποσοστά που υπολογίσαμε και τα οποία παρέμεινα σχετικά αμετάβλητα, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η οικογένεια παραμένει κύτταρο κοινωνικής οργάνωσης και συνοχής ακόμη και μετά την εγκατάσταση των προσφύγων.

Από την ΕΣΥΕ, έχουμε αντλήσει στοιχεία τα οποία δίνουν πληροφορίες για της γεννήσεις και τους θανάτους, στην Ήπειρο, στο Δήμο Ιωαννιτών και στην Ελλάδα, για να αποκτήσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα.

Πίνακας 15. Γεννήσεις, θάνατοι, γάμοι στην Ήπειρο. Έτη 1924- 1929.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ ΖΩΝΤΩΝ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ ΝΕΚΡΩΝ	ΘΑΝΑΤΟΙ	ΓΑΜΟΙ
1924	6.258	98	3.914	2.247
1925	7.165	117	4.202	2.248
1926	9.655	199	4.205	2.643
1927	9.451	155	5.318	2.469
1928	8.833	86	5.848	2.105
1929	9.124	82	5.664	2.368

(Πηγή: ΕΣΥΕ)

Πίνακας 16. Γεννήσεις, θάνατοι, γάμοι στο Δήμο Ιωαννιτών. Έτη 1924- 1929.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ ΖΩΝΤΩΝ	ΘΑΝΑΤΟΙ	ΓΑΜΟΙ
1924	94	403	45
1925	464	489	174
1926	541	385	153
1927	446	376	148
1928	447	501	133
1929	397	379	134

(Πηγή: ΕΣΥΕ)

Πίνακας 17. Γεννήσεις, θάνατοι, γάμοι στην Ελλάδα. Έτη 1924- 1929.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ ΖΩΝΤΩΝ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ ΝΕΚΡΩΝ	ΘΑΝΑΤΟΙ	ΓΑΜΟΙ
1924	117.014	1.206	93.320	44.451
1925	156.367	1.962	88.633	48.462
1926	181.278	1.735	84.136	44.188
1927	176.527	1.817	100.020	44.243
1928	189.250	1.911	105.663	41.262
1929	181.870	1.853	115.561	44.450

(Πηγή: ΕΣΥΕ)

Τα στοιχεία δείχνουν ότι οι γεννήσεις αυξάνονται κατά κύριο λόγο, με εξαίρεση κάποιες χρονολογίες που παρουσιάζεται κάποια μικρή μείωση. Οι γεννήσεις νεκρών βρεφών παρουσιάζουν αύξηση στην Ήπειρο την περίοδο 1924-1927 κάτι το οποίο θα μπορούσε να οφείλεται στις δύσκολες συνθήκες που αντιμετώπισαν μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Οι θάνατοι στην Ήπειρο αυξάνονται με μεγάλο ρυθμό κάτι το οποίο μπορεί να δικαιολογηθεί από τις δύσκολες συνθήκες και καταστάσεις μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Θα μπορούσαμε επίσης να πούμε ότι το γεγονός οφείλεται στο ότι ίσως ο πληθυσμός της Ηπείρου κατά την χρονική περίοδο που εξετάζουμε ήταν γηρασμένος. Στο Δήμο Ιωαννιτών, το επίπεδο θνησιμότητας το 1923 διπλασιάστηκε από το προηγούμενο έτος, ενώ από το 1924 και έπειτα σημειώθηκε πτώση με εξαίρεση το έτος 1928 που σημειώθηκε αύξηση. Το 1923, θεωρείται χρονολογία σταθμός, και τα στοιχεία δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό αυτό.

Σύμφωνα με αρκετούς μελετητές, το προσφυγικό στοιχείο στην Ελλάδα ήταν σημαντική αιτία της αύξησης της γεννητικότητας που σημειώθηκε μετά το 1923. Σε διατριβή του Β.Βαλαώρα, άλλοτε καθηγητή Υγιεινής του Πανεπιστημίου Αθηνών, αναφέρεται ότι τρία χρόνια μετά την λήξη του πολέμου το 1922, ο δείκτης γεννήσεων παρουσιάζει αύξηση, φτάνοντας το 1930 στο υψηλότερο σημείο που είχε φτάσει η Ελλάδα, από την στιγμή που υπήρχε στατιστική παρακολούθηση. Στην ίδια διατριβή, χαρακτηρίζεται ως ευεργετική η παρουσία των προσφύγων διότι μεταπολεμικά σημειώνεται μόνιμη και σημαντική αύξηση των γεννήσεων.³³

Στη συνέχεια δίνονται οι Ακαθάριστοι Συντελεστές Γεννητικότητας (ΑΣΓ) για το 1928, στην Ήπειρο, στο Δήμο Ιωαννιτών και στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα για την

³³ Γ.Ν.Λαμνίδης, *Οι πρόσφυγες του 1922 – Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, (Αδελφοί Κυριακίδη:Θεσσαλονίκη 1992), σ. 169.

Ήπειρο ο ΑΣΓ είναι ίσος με 28,37, στο Δήμο Ιωαννιτών 20,85 και στην Ελλάδα 30,60. Ο ΑΣΓ ανάγει το συνολικό αριθμό γεννήσεων κατά την διάρκεια μιας περιόδου στο μέσο πληθυσμό της περιόδου. Στην προκειμένη περίπτωση τα στοιχεία που έχουμε στην διάθεσή μας δεν είναι επαρκή για να προκύψουν αποτελέσματα για μια περίοδο, κατά την οποία θα μπορούσαν να προκύψουν αξιόπιστα συμπεράσματα.

Στην απογραφή του 1928 υπάρχουν στοιχεία τα οποία δείχνουν τον αριθμό των προσφύγων για κάθε ηλικία. Αυτά τα στοιχεία δίνονται αναλυτικά στον πίνακα που ακολουθεί.

Πίνακας 18: Αριθμός Προσφύγων κατά ηλικία στο Νομό Ιωαννίνων – 1928

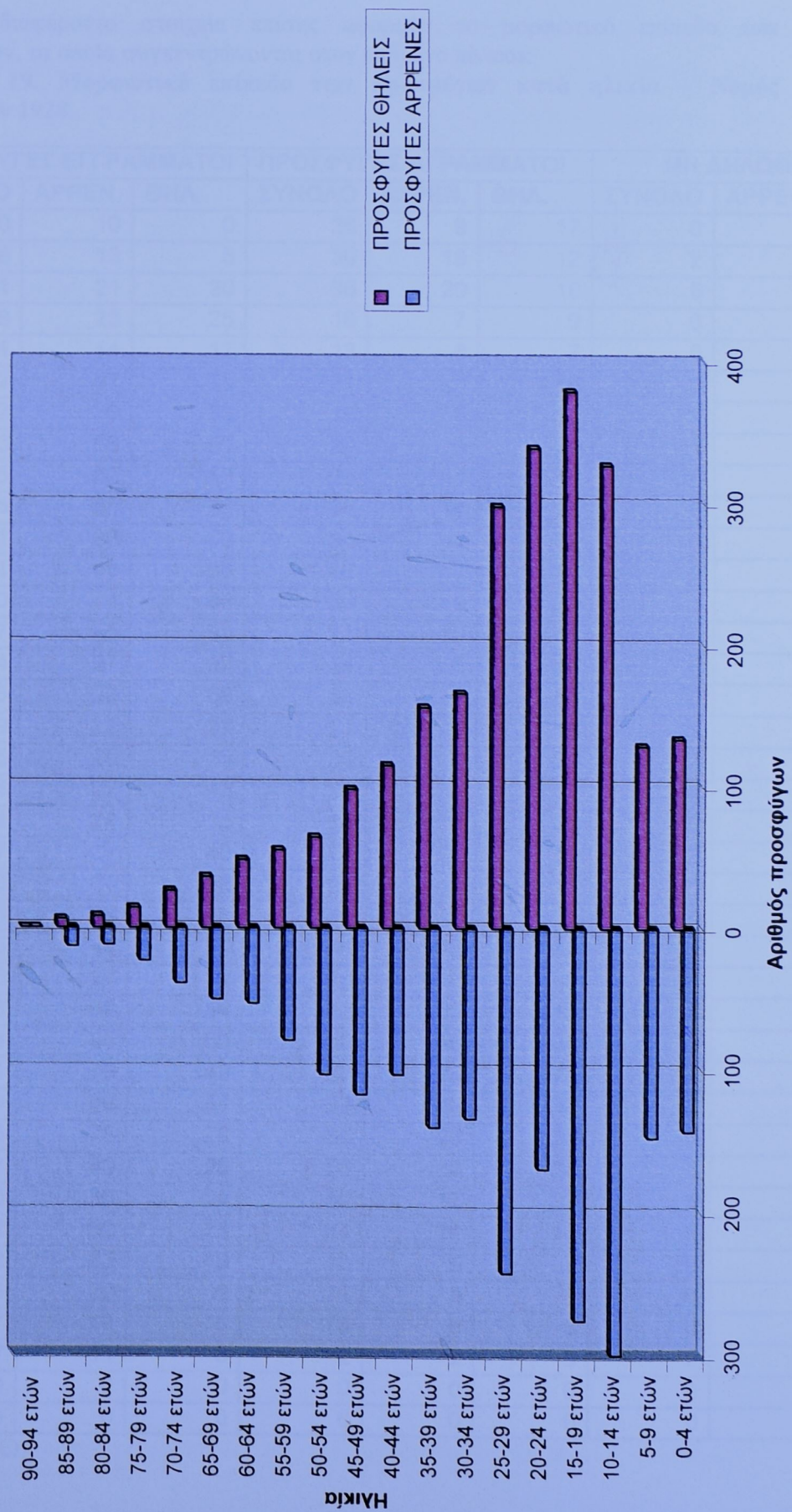
ΗΛΙΚΙΑ	ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ		
	ΣΥΝΟΛΟ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ
0-4 ΕΤΩΝ	277	143	134
5-9 ΕΤΩΝ	276	147	129
10-14 ΕΤΩΝ	626	299	327
15-19 ΕΤΩΝ	654	275	379
20-24 ΕΤΩΝ	508	169	339
25-29 ΕΤΩΝ	540	242	298
30-34 ΕΤΩΝ	300	134	166
35-39 ΕΤΩΝ	296	140	156
40-44 ΕΤΩΝ	218	103	115
45-49 ΕΤΩΝ	215	117	98
50-54 ΕΤΩΝ	167	103	64
55-59 ΕΤΩΝ	134	79	55
60-64 ΕΤΩΝ	101	53	48
65-69 ΕΤΩΝ	86	50	36
70-74 ΕΤΩΝ	65	39	26
75-79 ΕΤΩΝ	37	23	14
80-84 ΕΤΩΝ	20	12	8
85-89 ΕΤΩΝ	19	13	6
90-94 ΕΤΩΝ	0	0	0
95-99 ΕΤΩΝ	0	0	0

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Σύμφωνα με τον πίνακα οι περισσότεροι πρόσφυγες βρίσκονται στην εφηβική ηλικία, αφού συνολικά αυτοί που είναι μεταξύ 12 και 18 ετών είναι συνολικά 988 άτομα, καθώς επίσης και αυτοί που είναι από 30 έως 60 ετών. Κατά συνέπεια, πολλοί πρόσφυγες στο Νομό Ιωαννίνων είναι αρκετά νέοι και οι περισσότεροι ανήκουν στον ενεργό πληθυσμό που ηλικιακά είναι από 20 έως 64 ετών. Επομένως αρκετοί από τους πρόσφυγες βρίσκονται σε παραγωγική ηλικία που τους επιτρέπει να εργαστούν και να φροντίσουν για την οικονομική τους κατάσταση. Ο αριθμός των ανδρών

προσφύγων ηλικίας 15 έως 25 περίπου είναι συγκριτικά με τον αριθμό των γυναικών προσφύγων, αρκετά μικρότερος. Αξιοσημείωτο είναι ότι κατά την Μικρασιατική Καταστροφή, χιλιάδες άντρες αιχμαλωτίστηκαν και στάλθηκαν στα βάθη της Ασίας, χωρίς να γνωρίζει κανένας για την τύχη τους. Το γεγονός αυτό, θα μπορούσε πιθανώς, να δικαιολογήσει αυτή την αριθμητική διαφορά που επισημάναμε. Σε ποσοτικά μεγέθη, λοιπόν, οι άνδρες είναι σε μειονεκτική θέση, λόγω της στέρησης ενός μεγάλου μέρους του ενεργού πληθυσμού τους.

ΠΥΡΑΜΙΔΑ ΗΛΙΚΙΩΝ (επεξεργασία πίνακα 1θ).

Ενδιαφέροντα στοιχεία επίσης αφορούν το μορφωτικό επίπεδο των προσφύγων, τα οποία συγκεντρώνονται στον επόμενο πίνακα:

Πίνακας 19. Μορφωτικό επίπεδο των προσφύγων κατά ηλικία – Νομός Ιωαννίνων 1928.

ΗΛΙΚΙΑ	ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΕΓΓΡΑΜΜΑΤΟΙ			ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΑΓΡΑΜΜΑΤΟΙ			ΜΗ ΔΗΛΩΘΕΝΤΕΣ		
	ΣΥΝΟΛΟ	ΑΡΡΕΝ.	ΘΗΛ.	ΣΥΝΟΛΟ	ΑΡΡΕΝ.	ΘΗΛ.	ΣΥΝΟΛΟ	ΑΡΡΕΝ.	ΘΗΛ.
5 ΕΤΩΝ	10	10	0	26	9	17	0	0	0
6 ΕΤΩΝ	18	13	5	30	18	12	2	2	0
7 ΕΤΩΝ	41	21	20	36	20	16	5	4	1
8 ΕΤΩΝ	48	23	25	16	7	9	0	0	0
9 ΕΤΩΝ	31	14	17	13	6	7	0	0	0
10 ΕΤΩΝ	92	47	45	21	5	16	0	0	0
11 ΕΤΩΝ	72	39	33	18	6	12	1	0	1
12 ΕΤΩΝ	113	58	55	29	9	20	1	1	0
13 ΕΤΩΝ	105	52	53	25	11	14	0	0	0
14 ΕΤΩΝ	105	55	50	34	16	28	0	0	0
15 ΕΤΩΝ	91	38	53	34	12	22	0	0	0
16 ΕΤΩΝ	101	46	55	42	17	25	0	0	0
17 ΕΤΩΝ	90	44	46	39	9	30	1	1	0
18 ΕΤΩΝ	97	45	52	71	30	41	0	0	0
19 ΕΤΩΝ	64	27	37	24	6	18	0	0	0
20 ΕΤΩΝ	95	35	60	56	2	54	0	0	0
21 ΕΤΩΝ	49	22	27	21	7	14	1	1	0
22 ΕΤΩΝ	65	26	39	36	9	27	0	0	0
23 ΕΤΩΝ	65	27	38	32	9	23	0	0	0
24 ΕΤΩΝ	54	24	30	34	7	27	0	0	0
25 ΕΤΩΝ	77	37	40	79	20	59	2	1	1
26 ΕΤΩΝ	63	30	33	24	11	13	0	0	0
27 ΕΤΩΝ	66	38	28	40	13	27	0	0	0
28 ΕΤΩΝ	85	48	37	44	12	32	1	0	1
29 ΕΤΩΝ	46	27	19	13	5	8	0	0	0
30-34 ΕΤΩΝ	153	99	54	143	33	110	4	2	2
35-39 ΕΤΩΝ	154	95	59	139	45	94	3	0	3
40-44 ΕΤΩΝ	121	79	42	97	24	73	1	1	0
45-49 ΕΤΩΝ	129	88	41	84	28	56	2	1	1
50-54 ΕΤΩΝ	105	76	29	61	26	35	0	0	0
55-59 ΕΤΩΝ	77	49	28	56	30	26	1	0	1
60-64 ΕΤΩΝ	60	36	24	40	17	23	1	0	1
65-69 ΕΤΩΝ	62	39	23	24	11	13	0	0	0
70-74 ΕΤΩΝ	52	33	19	13	6	7	0	0	0
75-79 ΕΤΩΝ	26	20	6	11	3	8	0	0	0
80-84 ΕΤΩΝ	17	12	5	3	0	3	0	0	0
85-89 ΕΤΩΝ	17	11	6	2	2	0	0	0	0
90-94 ΕΤΩΝ	0	0	0	0	0	0	0	0	0
95-99 ΕΤΩΝ	0	0	0	0	0	0	0	0	0

(Πηγή: ΕΣΥΕ)

Ενδιαφέροντα στοιχεία επίσης αφορούν το μορφωτικό επίπεδο των προσφύγων, τα οποία συγκεντρώνονται στον επόμενο πίνακα:

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, οι εγγράμματοι πρόσφυγες είναι 2.716, ενώ οι αγράμματοι είναι 1.510. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει να προσδιορίσουμε ποιες είναι οι ηλικίες αυτές στις οποίες παρατηρείται μεγάλος αριθμός εγγραμμάτων. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι πρόσφυγες ηλικίας 12 έως 20 αλλά και αυτοί που είναι από 30 έως 55. Στους πρόσφυγες όμως ηλικίας 30 με 55 παρατηρείται επίσης μεγάλος αριθμός αγραμμάτων. Αυτό σημαίνει είτε ότι η πλειοψηφία των προσφύγων προέρχονταν από αγροτικές περιοχές (κάτι το οποίο εξάλλου προκύπτει και από μαρτυρίες που παρουσιάζονται σε διάφορα σημεία της μελέτης), είτε ότι τα σχολεία τους διώκονταν από τους Νεότουρκους, κάτι το οποίο δε φαίνεται να συμβαίνει από τις μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεσή μας. Η σχολική εκπαίδευση των παιδιών των προσφυγικών οικογενειών και οι ανάγκες να εργαστούν, ήταν επιδιώξεις που γίνονταν αντιφατικές λόγω των πιεστικών βιοτικών συνθηκών.

Από τον συνολικό πληθυσμό της Ελλάδας, το 1920 το 56% του πληθυσμού ήταν αγράμματοι, ενώ το 1928 το ποσοστό αυτό φτάνει στο 49%. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ως εγγράμματοι θεωρούνταν όσοι απλά και μόνο γνώριζαν υποτυπώδη γραφή και ανάγνωση.³⁴

Όσον αφορά την θρησκευτική σύνθεση του πληθυσμού της περιοχής σίγουρα το χριστιανικό στοιχείο υπερτερεί, ιδιαίτερα μετά την ολοκλήρωση μιας πληθυσμιακής ανταλλαγής που έγινε με κριτήριο την θρησκεία.

Πίνακας 20. Πληθυσμός απογραφέντων κατά θρησκεία – Απογραφή 1928

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ	ΚΑΘΟΛΙΚΟΙ	ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΟΜΕΝΟΙ	ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ	ΙΣΡΑΗΛΙΤΕΣ
Ήπειρος	290.529	134	85	19.244	2.641
Νομός Ιωαννίνων	164.462	33	76	13.831	2.016
Δήμος Ιωαννιτών	18.885	23	67	558	1.970

(Πηγή: ΕΣΥΕ)

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, η πλειοψηφία των κατοίκων της Ηπείρου, του Νομού Ιωαννίνων και του Δήμου Ιωαννιτών, είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Αρκετοί, συγκριτικά, είναι οι Μουσουλμάνοι που διαμένουν στην

³⁴ Π.Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των Πόλεων: Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα τον μεσοπόλεμο*, (Θεμέλιο:Αθήνα 1993), σ.137.

περιοχή αυτή και ιδιαίτερα στο Νομό Ιωαννίνων. Εξάλλου υπάρχουν και οι Τσάμηδες, που είναι Αλβανοί μουσουλμάνοι και εξαιρεθήκανε της ανταλλαγής.

Σχετικά με την γλώσσα που μιλούσαν στην περιοχή μελέτης δίνεται ο παρακάτω πίνακας:

Πίνακας 21. Πληθυσμός απογραφέντων κατά γλώσσα – Απογραφή 1928

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ	ΑΓΓΛΙΚΗ	ΑΛΒΑΝΙΚΗ	ΤΟΥΡΚΙΚΗ	ΑΡΜΕΝΙΚΗ	ΑΘΙΓΓΑΝΙΚΗ
Ήπειρος	288.187	5	17.029	1.940	57	96
Νομός Ιωαννίνων	162.162	1	12.213	1.285	47	79
Δήμος Ιωαννιτών	20.175	1	389	682	41	6

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Όπως είναι λογικό, η πλειοψηφία των κατοίκων της περιοχής μιλούν ελληνικά, ενώ ακολουθούν αριθμητικά αυτοί που μιλούν αλβανικά, κάτι το οποίο δικαιολογείται από την γειτνίαση της περιοχής με την Αλβανία αλλά και από τη διαβίωση στην περιοχή αρκετών Αλβανών. Την τουρκική γλώσσα την μιλούν 1.940 άτομα από τους απογραφέντες στην Ήπειρο, από τους οποίους οι 1.285 βρίσκονται στο Νομό Ιωαννίνων. Από μαρτυρίες προσφύγων της περιοχής προκύπτει αναφορικά με τους οικισμούς που εξετάζουμε ότι οι περισσότεροι ήταν τουρκόφωνοι. «...και εδώ όπως και στην πατρίδα μιλούνε τούρκικα ακόμα και τα μικρά παιδιά...», διηγείται ο Ελευθέριος Χατζηπέτρος, στην Δέσποινα Μαζαράκη.³⁵

³⁵ ΚΜΣ, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Φάκελος Προσφυγικών Εγκαταστάσεων Ηπείρου, Συνέντευξη Λευτέρη Χατζηπέτρου στη Δέσποινα Μαζαράκη στις 7/3/1950.

Στη συνέχεια δίνεται ένας πίνακας, ο οποίος είναι αχρονολόγητος, και δίνει πληροφορίες για τα ποσοστά που καταλαμβάνουν οι πρόσφυγες στις περιοχές που έχουν εγκατασταθεί.

Πίνακας 22. Προσφυγικός Πληθυσμός προς το σύνολο των κατοίκων.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ ΤΙΣ ΧΙΛΙΟΙΣ
Ήπειρος	21
Μακεδονία	459
Δ. Θράκη	355
Στ. Ελλάδα	193
Νήσοι Αιγαίου	184
Κρήτη	88
Θεσσαλία	70
Νήσοι Κυκλάδες	37
Πελοπόννησος	26
Ιόνιοι Νήσοι	15,5

(Πίνακας από:

Αιγίδης Α. (1934), Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας. Ιστορική, Δημοσιονομική, Οικονομική & κοινωνική Μελέτη του Προσφυγικού Ζητήματος, Αθήνα, Ι. Λ. Αλευροπούλου&Σία)

Στην Ήπειρο, οι πρόσφυγες καταλαμβάνουν το μικρότερο ποσοστό, μετά από αυτό των Ιόνιων νησιών. Ο αριθμός των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην περιφέρεια της Ηπείρου, ήταν πολύ μικρός. Εξάλλου, οι δυνατότητες και η δυναμική της περιοχής ήταν απαγορευτικές για την αποκατάσταση μεγάλου αριθμού προσφύγων. Η Μακεδονία και η δυτική Θράκη, υποδέχτηκαν τους περισσότερους πρόσφυγες. Οι συνθήκες των περιοχών αυτών, ως προς τις διαθέσιμες εκτάσεις γης, ευνοούσαν να συμβεί κάτι τέτοιο. Επιπλέον, το γεγονός ότι από τις δύο αυτές περιφέρειες αποχώρησε αρκετός μουσουλμανικός πληθυσμός με την ανταλλαγή σε συνδυασμό με το ότι νωρίτερα υπήρξε μείωση λόγω των βαλκανικών πολέμων, στάθηκαν ως βασικοί λόγοι ώστε να απορροφηθεί η πλειοψηφία των προσφύγων.

Ημιαυτόνομο κράτος, που ουσιαστικά έγινε η βάση για την ίδρυση του κράτους, που ουσιαστικά έγινε η βάση για την ίδρυση του κράτους, που ουσιαστικά έγινε η βάση για την ίδρυση του κράτους...

Α.Γ. Παπανδρέου, Στρατιωτικός Αρχηγός, Κοινοβουλευτικό κίνημα του μετέπειτα, Γενικός Αρχηγός, Κοινοβουλευτικό Κίνημα του μετέπειτα, Γενικός Αρχηγός, Κοινοβουλευτικό Κίνημα του μετέπειτα, Γενικός Αρχηγός, Κοινοβουλευτικό Κίνημα του μετέπειτα...

Εκδόσεις: Αθήνα, Γενική Διεύθυνση, Γενική Διεύθυνση, Γενική Διεύθυνση, Γενική Διεύθυνση, Γενική Διεύθυνση, Γενική Διεύθυνση, Γενική Διεύθυνση, Γενική Διεύθυνση, Γενική Διεύθυνση, Γενική Διεύθυνση...

3. ΑΓΡΟΤΙΚΟ

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η μελέτη των κοινοτήτων που εξετάζουμε άπτεται της μελέτης του αγροτικού χώρου. Έτσι, στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν τα γεγονότα που συνδέονται με το αγροτικό ζήτημα και τις εξελίξεις στη γεωργία, ο ρόλος των προσφύγων σε αυτά τα γεγονότα και η πορεία των εξελίξεων στον αγροτικό χώρο μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Παρουσιάζονται επίσης πίνακες σχετικά με το αγροτικό ζήτημα, που αφορούν την Ήπειρο, αλλά και τις άλλες περιφέρειες της Ελλάδας, ώστε να γίνει σύγκριση των στοιχείων.

Εφόσον μάλιστα το παρόν κεφάλαιο εξετάζει το αγροτικό ζήτημα κρίνεται χρήσιμο να δοθεί ένας χαρακτηρισμός του αγροτικού χώρου και της αγροτικής κοινωνίας. «Το βασικό κριτήριο της αγροτικής κοινωνίας ή του πληθυσμού είναι επαγγελματικό, δηλαδή η συλλογή και η καλλιέργεια φυτών και ζώων. Μέσω αυτού, η αγροτική κοινωνία διαφέρει από τους άλλους, ιδιαίτερα τους αστικούς πληθυσμούς που ασχολούνται με διαφορετικά επαγγέλματα. Αυτό είναι το βασικό κριτήριο διαχωρισμού ανάμεσα στις αγροτικές και τις άλλες, και ιδιαίτερα στις αστικές κοινότητες. Μια σειρά άλλων διαφορών, είναι εκείνες που αφορούν στο μέγεθος της κοινότητας, την πληθυσμιακή πυκνότητα, την ετερογένεια, τη κοινωνική διαφοροποίηση και τη στρωματοποίηση, την κινητικότητα, το περιβάλλον και τα συστήματα αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων».³⁶

Στις περιοχές αυτές εγκαταστάθηκαν Μικρασιάτες πρόσφυγες και αποτέλεσαν έτσι οι χώροι αυτοί, αμιγώς προσφυγικά χωριά. Οι περισσότεροι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, ανήκαν στην προηγούμενη πατρίδα τους στον αγροτικό πληθυσμό και αυτό αποτελεί τον βασικό λόγο που επιθυμούν να εγκατασταθούν σε αγροτικές περιοχές, για να ασχοληθούν όπως είναι φυσικό με κάτι που ήδη γνωρίζουν, δηλαδή με την γεωργία. Σε μαρτυρία του Ελευθέριου Χατζηπέτρου αναφέρεται: «Με την ανταλλαγή πήγαμε στην Κέρκυρα...εμείς όμως ήμασταν χωρικοί στον τόπο μας και θέλαμε αγροτική αποκατάσταση...»³⁷ καθώς επίσης: «...Στη Νεοκαισάρεια έχει σαράντα οικογένειες από το Ντεβελί-

³⁶ Α.Γ Παπαδόπουλος, Σημειώσεις Αγροτικής Κοινωνιολογίας στα πλαίσια του μαθήματος Γεωγραφία της Υπαιθρου, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο 2002-2003, σ.18.

³⁷ ΚΜΣ, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Φάκελος Προσφυγικών Εγκαταστάσεων Ηπείρου, Συνέντευξη Λευτέρη Χατζηπέτρου στη Δέσποινα Μαζαράκη στις 7/3/1950.

Καρατζεβιράν. Είναι αγροτικός πληθυσμός και απασχολείται με την καλλιέργεια καπνού, σιταριού και με την κτηνοτροφία...». ³⁸

Το ελληνικό κράτος είχε σκοπό να θέσει τέλος στον σχηματισμό μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας, γι' αυτό και προχώρησε στην εθνικοποίηση των εκτάσεων που οι τούρκοι που αποχωρούσαν, ελευθέρωναν από κάθε θεσμική παρέμβαση. Το Κράτος, εθνικοποιώντας την γη το 1828, πρωτοπορεί σε σχέση με τα σύγχρονα καπιταλιστικά κράτη. Το 1871, έγινε ένα εγχείρημα διανομής της εθνικής γης, η οποία είχε κατακερματιστεί σε μικρούς κλήρους, το οποίο δεν ολοκληρώθηκε. ³⁹ Η αγροτική μεταρρύθμιση των ετών 1917-1929, αντιπροσωπεύει την πρώτη οργανωμένη παρέμβαση του κράτους στη γεωργία. Η πραγματοποίηση της μεταρρύθμισης οφείλεται κατά πολλούς αναλυτές στην ανάγκη αποκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων παρά στην επιθυμία του κράτους να εκσυγχρονίσει την γεωργία. Η αγροτική μεταρρύθμιση, ομογενοποίησε τις αγροτικές δομές και υποχρέωσε το σύνολο των αγροτικών εκμεταλλεύσεων να λειτουργήσει στη βάση του ίδιου μοντέλου, της μικρογεωργικής παραγωγής. ⁴⁰

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και έπειτα η Μικρασιατική Καταστροφή, άλλαξαν πλήρως το αγροτικό τοπίο. Το ελληνικό κράτος επεκτάθηκε στην Ήπειρο, τη δυτική Θράκη, την Μακεδονία και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Επιπλέον 500.000 Μουσουλμάνοι και 100.000 Βούλγαροι εγκατέλειψαν την Ελλάδα ενώ βασικό ζήτημα ήταν η άμεση αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων. ⁴¹

Στα νέα εδάφη που προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος, είχε απαγορευτεί από το 1913 η μετατροπή των εγγείων σχέσεων, ενώ η κυβέρνηση του Βενιζέλου κήρυξε το 1917 την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Εξαιτίας όμως των συνεχιζόμενων πολέμων, οι διακηρύξεις αυτές άρχισαν να γίνονται πράξη μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Έως το 1931 απαλλοτριώθηκαν 1.623 μεγάλες ιδιοκτησίες, οι οποίες δόθηκαν σε 115.000 οικογένειες γηγενών ακτημόνων ή μικροκαλλιεργητών, ενώ 145.000 οικογένειες προσφύγων εγκαταστάθηκαν σε εδάφη που άφησαν βουλγαρικοί και μουσουλμανικοί πληθυσμοί. Το 1928 από τους 700.000 αγρότες, οι 260.000 ήταν νέοι ιδιοκτήτες, πρώην ακτήμονες ή πρόσφυγες. Κατά

³⁸ Οπ.π

³⁹ Κ.Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα – Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας*, (Εξάντας:Αθήνα 1975), σ.114.

⁴⁰ Σ.Δαμιανάκος, «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας», στο Λ.Λουλούδης, Χ.Κασίμης(επιμ), *Υπαιθρος Χώρα*, (Πλέθρον:Αθήνα 1999), σ.66.

⁴¹ Ε.Μπούρνοβα, Γ.Προγουλάκης, «Ο Αγροτικός Κόσμος, 1830-1940», στο Β.Κρεμμύδας(επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία(18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, (Τυπωθήτω:Αθήνα 2000), σ.82.

συνέπεια, η αγροτική μεταρρύθμιση εξαφάνισε την μεγάλη ιδιοκτησία στην Ελλάδα, ταυτίζοντας με ποσοστό 90%,τον καλλιεργητή με τον ιδιοκτήτη.⁴²

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, στην Ελλάδα πριν το 1917 υπήρχαν 2.259 τσιφλίκια τα οποία κατανέμονταν ως εξής:

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΣΙΦΛΙΚΙΩΝ
Μακεδονία	818
Θεσσαλία	584
Ήπειρος	410
Δυτ. Θράκη	84
Παλαιά Ελλάδα	363
Σύνολο	2.259

(Πίνακας από:

Βεργόπουλος, Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα – Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας*, Εξάντας:Αθήνα 1975, σ.175)

Συγκεκριμένα, στην Ήπειρο το 1914 υπήρχαν 413 τσιφλικοχώρια και 240 ελεύθερα χωριά. Στον πίνακα που ακολουθεί δίνεται η αναλογία των εκτάσεων των τσιφλικιών, στις τρεις περιφέρειες, της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας.

Αναλογία των εκτάσεων των τσιφλικιών.

	ΗΠΕΙΡΟΣ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
Επί της συνολικής επιφάνειας	33%	50,5%	41%
Επί της καλλιεργούμενης επιφάνειας	33%-42%	50%-64%	41-52%

(Πίνακας από:

Βεργόπουλος, Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα – Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας*, Εξάντας:Αθήνα 1975, σ.136)

Οι απαλλοτριώσεις των τσιφλικιών για την εγκατάσταση ακτημόνων, μεταξύ των ετών 1917-1925, είχαν την εξής συχνότητα:

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ
1917	0
1918	1
1919	
1920	63
1921-1922	12
1923	642
1924-1925	561

(Πίνακας από:

Βεργόπουλος, Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα – Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας*, Εξάντας:Αθήνα 1975, σ.178)

⁴² Ε.Μπούρνοβα, Γ.Προγουλάκης, «Ο Αγροτικός Κόσμος, 1830-1940», στο Β.Κρεμμύδας(επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία(18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, (Τυπωθήτω:Αθήνα 2000), σ.83.

Κατά συνέπεια, η αγροτική μεταρρύθμιση, είτε ως κοινωνικό είτε ως πολιτικό εγχείρημα, ήταν συνέπεια της άφιξης των προσφύγων, με την έννοια ότι οι διαδικασίες που είχαν τεθεί ήδη σε εφαρμογή επιταχύνθηκαν μετά την Μικρασιατική Καταστροφή.⁴³ Το προσφυγικό στοιχείο έδωσε γρήγορο ρυθμό στην απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και των μεγάλων κτημάτων, τα οποία αποτελούσαν εμπόδιο στην ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής. Αυτοί έδωσαν γρήγορους ρυθμούς στις απαλλοτριώσεις και πρωτοστάτησαν στην ταχεία διανομή της γης ή οποία είχε ήδη καθυστερήσει αρκετά εξαιτίας γραφειοκρατικών και άλλων εμποδίων.⁴⁴

Η Κυβέρνηση με Πράξη της στις 14 Φεβρουαρίου του 1923 όριζε ότι «επί αναγκαστικής απαλλοτρίωσης ακινήτων δια γεωργικήν αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών ή προς εγκατάστασιν προσφύγων ομογενών και μη, επιτρέπεται κατάληψις των ακινήτων τούτων προ της καταβολής αποζημιώσεως». Στις 25 Φεβρουαρίου του 1923 η ίδια Κυβέρνηση με πράξη της όριζε: «από της δημοσιεύσεως της αποφάσεως του Υπουργού της Γεωργίας περί κηρύξεως τινός ως απαλλοτριωμένου, μεταβιβάζεται η επ' αυτού κυριότητα εις το κράτος προ πάσης αποζημιώσεως του ιδιοκτήτου του». Γίνεται αντιληπτό, ότι με αυτές τις δύο Πράξεις, άρχισε η διαδικασία απαλλοτρίωσης η οποία αφορούσε Δημόσια και Κοινοτικά κτήματα αλλά και τα ιδιωτικά εκτός από αυτά που καλλιεργούνταν.⁴⁵

Καθώς ο επαναπατρισμός των Μικρασιατών προσφύγων αποκλειόταν, η μοναδική λύση για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα, ήταν η κοινωνική και οικονομική ένταξή τους μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Κρίθηκε λοιπόν αναγκαία η ίδρυση ενός αυτόνομου οργανισμού, της ΕΑΠ, που θα ήταν υπεύθυνη για την εγκατάσταση των προσφύγων.⁴⁶ Στις 29-9-1923 υπογράφηκε μεταξύ Ελλάδας και Κοινωνίας των Εθνών, το πρωτόκολλο ίδρυσης της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων. Η ελληνική κυβέρνηση σύναψε το 1924 το προσφυγικό δάνειο, με απόδοση δέκα εκατομμύρια αγγλικές λίρες, το οποίο τέθηκε στην δικαιοδοσία της ΕΑΠ. Επιπλέον, η ελληνική κυβέρνηση υποχρεωνόταν να παραχωρήσει στην ΕΑΠ 500.000 εκτάρια καλλιεργήσιμης γης. Για τον λόγο αυτό, μεταβιβάστηκαν στην ΕΑΠ τα κτήματα των

⁴³ Κ.Κωστής, «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στο Μεσοπόλεμο», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τομ.9, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, (Αθήνα 1992), σ.40.

⁴⁴ Λαμπιδής, *Οι πρόσφυγες του 1922 – Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας* (Αδελφοί Κυριακίδη:Θεσσαλονίκη 1992), σ. 140.

⁴⁵ Ε.Βρακότα, *Ανατολή 1922-2001: Ιστορική Αναδρομή, Μνήμες*, (Ιωάννινα 2001), σ.4.

⁴⁶ Γ.Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα: Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, (Πιλέθρον:Αθήνα 1992), σ.21.

ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, οι αγροτικές εκτάσεις που απαλλοτριώθηκαν με την αγροτική μεταρρύθμιση, καθώς επίσης και μοναστηριακές εκτάσεις γης.⁴⁷ Η ΕΑΠ μπορούσε να διαθέσει τα κεφάλαια της μόνο για την οριστική αποκατάστασή τους σε παραγωγική εργασία, με όρο οι πρόσφυγες να εξοφλήσουν τα δάνεια που τους χορηγούνται. Η αγροτική εγκατάσταση θεωρήθηκε από την ΕΑΠ, πιο εύκολη πρακτικά και πιο αποτελεσματική, γι' αυτό τον λόγο άφησε την αστική εγκατάσταση στην ελληνική κυβέρνηση.⁴⁸

Η σύμβαση που πραγματοποιήθηκε για την ανταλλαγή των πληθυσμών προέβλεπε την αποζημίωση των προσφύγων ορίζοντας ότι έπρεπε να λάβουν περιουσία ίσης αξίας και ίδιας φύσης με αυτή που εγκατέλειψαν. Ορίστηκε για τον σκοπό αυτό επιτροπή που θα εκτιμούσε την αξία των εγκαταλελειμμένων περιουσιών. Η διαδικασία αυτή ήταν αρκετά χρονοβόρα και οι πρόσφυγες βρίσκονταν σε πολύ δύσκολη θέση. Η πολιτεία έκρινε αναγκαίο να δοθούν στους δικαιούχους προκαταβολές έναντι της αξίας των περιουσιών τους. Για να μην επιβαρυνθεί σε μεγάλο βαθμό ο κρατικός προϋπολογισμός αποφασίστηκε να εκδοθούν ομολογίες με την εγγύηση του ελληνικού δημοσίου και κάλυμμα τα ανταλλάξιμα ακίνητα, με εξαίρεση όσα είχαν παραχωρηθεί στην ΕΑΠ.⁴⁹

Η μερική αυτή αποζημίωση βοήθησε τους πρόσφυγες προσωρινά και δεν αποτελούσε γι' αυτούς μόνιμη λύση. Το 1930 υπογράφεται Σύμφωνο Φιλίας και συμψηφισμός των περιουσιών που έχουν εγκαταλειφθεί. Την ίδια χρονιά διαλύεται η ΕΑΠ, που θεωρείται ότι έχει ολοκληρώσει το έργο της, και μαζί διαλύονται και τα όνειρα των προσφύγων για πλήρη αποζημίωση.

Σύμφωνα με πληροφορίες που παρέθεσε η Βασιλική Καζαντζίδου-Σαρηγιαννίδου, πρόεδρος της Αδελφότητας Ποντίων και Μικρασιατών Ηπείρου, διανεμήθηκαν οικόπεδα και χωράφια στους πρόσφυγες που είχαν ήδη εγκατασταθεί στις περιοχές που αφορά η παρούσα μελέτη. Κάθε οικογένεια πήρε περίπου 25 στρέμματα γης προκειμένου να τα καλλιεργήσει και ένα οικόπεδο με ένα σπίτι δύο δωματίων το οποίο είχε χτίσει η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων. Τους δόθηκαν επίσης ένα άροτρο και λίγα ζώα τα οποία πλήρωσαν οι πρόσφυγες.⁵⁰ Ο Ελ.

⁴⁷ Ε.Κοντογιώργη, «Αγροτικές Προσφυγικές Εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τομ.9, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, (Αθήνα 1992), σ.48.

⁴⁸ Οπ.π., σ.49.

⁴⁹ Γ.Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα: Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, (Παλέρου:Αθήνα 1992), σ.26.

⁵⁰ Συνέντευξη Βασιλικής Καζαντζίδου-Σαρηγιαννίδου. Την συνέντευξη κατέγραψα στις 18/8/2004.

Χατζηπέτρος αναφέρει: «Το 1926 χώσαμε το κεφάλι μας κάτω από στέγη. Μας έδωσαν και κλήρο από 28 με 50 στρέμματα...».⁵¹

Όσον αφορά λοιπόν τον **τύπο της κατοικίας** των προσφύγων στους οικισμούς που εξετάζουμε, ό,τι γνωρίζουμε προέρχεται από προφορικές μαρτυρίες που έχουμε στην διάθεσή μας. «...Τα πρώτα τούβλα ήταν συμπαγή. Στη λάσπη έβαζαν και άχυρα και τα στέγνωναν στον ήλιο απ' ευθείας, δεν τα έψηναν. Τέτοια πλίνθινα σπίτια ελάχιστα σώζονται. Πέτρινα υπήρχαν αρκετά... Το δάπεδο των σπιτιών ήταν χωμάτινο. Πλάι στα σπίτια ήταν τα αχούρια για τις αγελάδες...», Εμμανουηλίδης Μανόλης. «...Μας έδωσαν 25 στρέμματα και αργότερα μας έδωσαν πλίνθινα σπίτια που καταστράφηκαν από μια θεομηνία και μετά μας έδωσαν πέτρινα σπίτια...», Ασπασία Παπαδοπούλου. «...Τα σπίτια τα έφτιαξαν με τούβλα χωμάτινα. Τα ξεραίναμε στον ήλιο και τα χτίζαμε. Κάναμε 4-5 σπίτια με 5.000 πλιθάρια. Μια μέρα παίρνει μια φουρτούνα και τα διέλυσε όλα. Το 1930 τελείωσαν τα σπίτια. Είχαν τέσσερα δωμάτια. Από πάνω είχε κεραμίδι...», Ευσταθιάδης Βασίλης. Οι παραπάνω πρόσφυγες κατοίκησαν στον οικισμό της Ανατολής και οι μαρτυρίες τους δόθηκαν στην Ειρήνη Βρακότα το 2001.

Όπως παρατηρούμε από τις παραπάνω μαρτυρίες, οι πρόσφυγες αντιμετώπισαν πολλές δυσκολίες στην πρώτη τους εγκατάσταση. Οι πρώτες τους κατοικίες ήταν πρόχειρα φτιαγμένες, με πολλές δυσλειτουργίες και λίγες αντοχές, κάτι που φάνηκε όταν άσχημες καιρικές συνθήκες έπληξαν την περιοχή. Το γεγονός αυτό, ανάγκασε τους κατοίκους να ξαναχτίσουν τα σπίτια τους ή να κάνουν κάποιες επιδιορθώσεις προκειμένου η στέγασή τους να βελτιωθεί.

Η ίδια η Ειρήνη Βρακότα, σε μελέτη της για τον οικισμό της Ανατολής, αναφέρει ότι τα πρώτα σπίτια στην περιοχή χτίστηκαν από πλίνθες, οι οποίες είχαν ανάμεσά τους άχυρα για να λειτουργήσουν ως θερμομονωτικά. Η στέγη ήταν ξύλινη και την σκέπαζαν συνήθως με κεραμίδι. Έπειτα τα σπίτια κατασκευάζονταν από πέτρα και ήταν μονοκατοικίες ή διπλοκατοικίες.

Στην ελληνική κοινωνία της Μικράς Ασίας, η παιδεία είχε πολύ σημαντική θέση. Αναφέρεται σε μελέτες, ότι τα σχολεία είναι η πιο σοβαρή υπόθεση για τις πόλεις της ελληνικής επικράτειας της Μικράς Ασίας. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα ήταν

⁵¹ ΚΜΣ, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Φάκελος Προσφυγικών Εγκαταστάσεων Ηλείου, Συνέντευξη Ελευθέριου Χατζηπέτρου στον Ερμόλαο Ανδρεάδη στις 13/7/1960.

για τους κατοίκους των περιοχών αυτών, σύμβολα περηφάνιας.⁵² Στον οικισμό της Ανατολής, οι κάτοικοι προσπάθησαν πολύ για την δημιουργία του σχολείου, το οποίο κατασκευάστηκε από τους ίδιους. Στην αρχή το σχολείο λειτουργούσε στα κελιά της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη. Μετά την δημιουργία των σπιτιών των κατοίκων, ξεκίνησε το χτίσιμο του σχολείου το οποίο σώζεται μέχρι σήμερα. «...οι Μικρασιάτες δούλεψαν όλοι μαζί για να χτίσουμε αυτό το σχολείο με τόσες στερήσεις και τόση φτώχεια...», Ευμορφία Ευθυμιάδου.⁵³ «...κουβαλούσαμε πέτρα και την φορτώναμε στα κάρα. Όσοι δεν είχαν κάρα δούλευαν στο λατομείο ή στο σχολείο, στο χτίσιμο...», Εμμανουηλίδης Μανόλης.⁵⁴

Στη συνέχεια θα δοθούν ενδεικτικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία και αφορούν συνολικά την Ήπειρο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχουν στοιχεία για τα χωριά της περιοχής ξεχωριστά. Ο παρακάτω πίνακας μας δείχνει συγκεκριμένα τις καλλιεργούμενες εκτάσεις κατά διαμερίσματα για τα έτη 1920- 1931.

Πίνακας 1. Καλλιεργούμενες εκτάσεις κατά διαμερίσματα. Έτη 1920- 1931.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΗΠΕΙΡΟΣ	ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	ΠΕΛΟΠΟΝ- ΝΗΣΟΣ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	Δ.ΘΡΑΚΗ
1920		2.733.838	3.450.305	2.166.023	2.657.433	
1921	374.090	2.249.936	3.339.785	1.801.976	2.683.813	
1922	360.467	2.599.714	2.561.500	1.607.635	2.749.129	721.959
1923	353.430	2.958.274	2.974.693	2.081.143	1.885.177	570.483
1924	411.523	2.491.419	3.350.344	2.426.499	3.313.101	882.755
1925	483.827	2.443.515	3.308.032	2.373.545	3.388.097	962.188
1926	534.076	2.762.031	3.613.543	2.602.226	4.161.704	931.535
1927	542.067	2.780.839	2.908.419	2.276.333	4.132.737	924.941
1928	670.778	2.812.431	3.182.507	2.217.043	4.216.236	1.204.754
1929	739.880	2.586.830	2.648.585	2.225.435	4.418.079	1.153.496
1930	712.486	3.042.674	3.465.585	2.473.057	5.012.311	1.317.258
1931	809.692	3.298.278	3.637.012	2.750.691	5.504.622	1.478.956

⁵² Β.Γκιζέλη, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα(1920-1930)*, (Επικαιρότητα:Αθήνα 1984), σ.45.

⁵³ Συνέντευξη Ευμορφίας Ευθυμιάδου(ετών 95), στην Ειρήνη Βρακότα, 3/8/2001.

⁵⁴ Συνέντευξη Εμμανουηλίδη Μανόλη(ετών 91), στην Ειρήνη Βρακότα, 25/8/2001.

ΚΡΗΤΗ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΝΗΣΟΙ	ΙΟΝΙΟΙ ΝΗΣΟΙ	ΝΗΣΟΙ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΣΥΝΟΛΟ
744.451	319.878	333.188	419.033	13.192.545
820.861	328.402	324.010	400.747	12.323.680
879.972	332.451	295.948	344.205	12.452.980
837.487	355.414	292.770	381.410	12.690.281
917.729	245.569	312.477	319.325	14.670.741
808.669	220.191	257.813	409.383	14.655.260
808.875	245.573	209.520	363.388	16.232.471
803.959	258.612	210.125	362.798	15.200.830
840.741	241.367	200.111	388.310	15.974.278
751.898	256.289	257.357	408.442	15.446.291
804.555	266.293	236.542	398.546	17.789.307
870.467	260.825	267.604	440.902	19.319.054

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Όπως παρατηρούμε από τους παραπάνω πίνακες, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξάνονται συγκριτικά με το 1922, αλλά εις βάρος της αποδοτικότητας, επιβαρύνοντας την κοινωνία και την οικονομία. Η αγροτική μεταρρύθμιση και η αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων, κατηγορήθηκαν συχνά ως υπεύθυνες για την εξέλιξη αυτή.⁵⁵ Αυτό επιβεβαιώνεται και από τους ίδιους τους πρόσφυγες, όπου μερικές φορές η άγνοιά τους συμπλήρωνε το πρόβλημα.

Στην προφορική μαρτυρία που ακολουθεί, επισημαίνεται ότι εξαιτίας της εντατικής καλλιέργειας των χωραφιών μειωνόταν η παραγωγή και η αποδοτικότητα τους. «...στην Ανατολή καλλιεργούσαν καπνά και καλαμπόκια...έβλεπαν τα καλαμπόκια που έσπερνε πυκνά ο πατέρας μου και του έλεγαν να το αραιώσει. Αυτός δεν καταλάβαινε τι του έλεγαν και όταν ήρθε η ώρα της συγκομιδής δεν πήραμε τον καρπό που περιμέναμε. Έτσι φάνηκε ότι δεν ήξερε. Δεν το αραιώσε και καταστραφήκαμε...». Αφηγήτρια είναι η Ευμορφία Ευθυμιάδου, η οποία γεννήθηκε το 1916 και έδωσε την μαρτυρία αυτή στις 3/8/2001.⁵⁶

Σχεδόν σε όλα τα διαμερίσματα, παρατηρείται μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων το 1923 τότε δηλαδή που υπογράφηκε η ανταλλαγή πληθυσμών και οι μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν την Ελλάδα αφήνοντας τις εκτάσεις πίσω ακαλλιέργητες. Αντίθετα το 1924 αλλά και τα επόμενα χρόνια παρουσιάζεται αλματώδης αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων και ειδικά στην Ήπειρο, την

⁵⁵ Κ.Κωστής, «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στο Μεσοπόλεμο», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τομ. 9, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, (Αθήνα 1992), σ.42.

⁵⁶ Συνέντευξη Ευμορφίας Ευθυμιάδου(ετών 95), στην Ειρήνη Βρακότα, 3/8/2001.

Μακεδονία και τη Δ.Θράκη. Η Ήπειρος αυξάνει μετά το 1923 τις καλλιεργούμενες εκτάσεις με γρήγορους ρυθμούς σε αντίθεση με τις υπόλοιπες περιφέρειες, οι οποίες παρουσιάζουν αυξομειώσεις μέσα στα επόμενα έτη. Στα μέρη όπου η συρροή των προσφύγων ήταν ελάχιστη, όπως στην Πελοπόννησο και την Κρήτη, η αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων δεν είναι σημαντική, ενώ στα νησιά υπάρχει μείωση λόγω της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης αλλά και της ελάχιστης εγκατάστασης προσφύγων.

Στον πίνακα που ακολουθεί δίνονται οι καλλιεργούμενες εκτάσεις σε στρέμματα και παρατηρείται ότι σημειώνεται τεράστια αύξηση αυτών των εκτάσεων από το 1924 και μετά.

Πίνακας 2. Καλλιεργούμενες εκτάσεις σε στρέμματα.

ΕΠΟΙΚΙΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ	1923-1924	1924-1925	1925-1926	1926-1927
Ήπειρος	4.704	7.783	16.118	24.062
Μακεδονία	1.059.664	1.837.333	1.941.200	1.940.972
Θράκη	313.092	342.256	367.308	389.414
Θεσσαλία	12.001		51.116	51.552
Λοιπή Π. Ελλάς	4.819	7.720	40.219	41.898
Κρήτη - Λήμνος	21.993	25.888	51.647	44.112
Σύνολο	1.416.213	2.220.980	2.467.608	2.491.980

(Πίνακας από:

Αιγίδης Α. (1934), Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες. Ιστορική, Δημοσιονομική, Οικονομική & κοινωνική Μελέτη του Προσφυγικού Ζητήματος, Αθήνα, Ι. Λ. Αλευροπούλου&Σία)

Αξίζει να σημειωθεί, ότι το μικρό μέγεθος του αγροτικού κλήρου, σε συνδυασμό με τις χαμηλές ανά στρέμμα αποδόσεις, καθιστά στην περίοδο 1925-1928 ανέφικτη την επίτευξη της επάρκειας σε δημητριακά για το 60% των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.⁵⁷ Οι καλλιέργειες επεκτάθηκαν σε εδάφη που ήταν λιγότερο γόνιμα, λόγω της αύξησης του πληθυσμού, με αποτέλεσμα να μειωθεί η απόδοση ανά στρέμμα.

⁵⁷ Ε.Μπούρνοβα, Γ.Προγουλάκης, «Ο Αγροτικός Κόσμος, 1830-1940», στο Β.Κρεμμύδας(επιμ.) Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία(18^{ος}-20^{ος} αιώνας), Τυπωθήτω:Αθήνα 2000, σ.85.

Στους πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζονται τα είδη που καλλιεργούνται στην περιφέρεια της Ηπείρου έτσι ώστε να σχηματιστεί μια εικόνα για την περιφέρεια και τον αγροτικό της χώρο.

Πίνακας 3. Καλλιεργούμενες εκτάσεις, παραγωγή και αξία της παραγωγής και είδη καλλιέργειας στην περιφέρεια Ηπείρου - 1929

ΕΙΔΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ	ΚΑΛΛΙΕΡΓ. ΕΚΤΑΣΕΙΣ	ΠΑΡΑΓΩΓΗ	ΑΞΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
Σιτηρά	613.618	498.569	167.599.442
Όσπρια	8.653	10.352	5.936.446
Προϊόντα λαχανόκηπων	14.491	52.405	8.850.021
Βιομηχανικά & αρωματικά προϊόντα	11.730	6.819	11.901.429
Ζωοτροφικά προϊόντα	28.063	73.967	6.940.147
Άμπελοι	51.483	95.421	26.622.972
Σταφίδες	2.119	2.754	1.714.191
Σύνολο	730.157		229.564.648
Εκτάσεις κατεστραμμένης παραγωγής	5.405		

(Πηγή: ΕΣΥΕ)

Η Ήπειρος στηρίζει λοιπόν την γεωργία της στην καλλιέργεια και παραγωγή σιτηρών κατά κύριο λόγο και έπειτα στην καλλιέργεια αμπελιών. Ακολουθούν έπειτα τα ζωοτροφικά προϊόντα, που δικαιολογείται επειδή η περιφέρεια στηρίζει την οικονομία της αρκετά και στην κτηνοτροφία.

Τα εδάφη που δεσμεύονται για την καλλιέργεια σιτηρών είναι περισσότερα στην πραγματικότητα, γιατί θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η αγρανάπαυση. Η σιτοκαλλιέργεια όπως παρατηρείται δεν κυριαρχεί μόνο στις πεδιάδες, αλλά και στην ορεινή Ήπειρο. Οι ορεινοί πληθυσμοί, λόγω της απομόνωσης τους, επιδιώκουν την αυτάρκειά τους στα περισσότερα προϊόντα γι' αυτό και προχωρούν στην καλλιέργειά τους, εφόσον οι συνθήκες το επιτρέπουν.

Η επιλογή του προϊόντος που θα καλλιεργήσει ο κάθε αγρότης εξαρτάται βασικά από τους γεωγραφικούς περιορισμούς αλλά και από τις διαθεσιμότητες σε γη. Έτσι, όσοι διαθέτουν μικρό αγροτικό κλήρο θα πρέπει να εξασφαλίσουν το μέγιστο δυνατό εισόδημα από κάθε στρέμμα γης που καλλιεργούν.

Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων προκάλεσε σημαντική αύξηση της παραγωγής. Οι χέρσες εκτάσεις της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Ηπείρου

έγιναν εκμεταλλεύσιμες με την μέθοδο της αμειψισποράς, η εντατική καλλιέργεια αντικατέστησε την εκτατική και η ποικίλη καλλιέργεια αντικατέστησε την μονοκαλλιέργεια.⁵⁸

Στους οικισμούς που μελετάμε, καλλιεργούνταν σιτηρά, καλαμπόκια, καπνά και αμπέλια, κάτι το οποίο προκύπτει κυρίως από προφορικές μαρτυρίες προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στις περιοχές αυτές. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι: «...στην Ανατολή καλλιεργούσαν καπνά και καλαμπόκια...»,⁵⁹ «...μας έδωσαν αγροτικά εργαλεία να καλλιεργήσουμε τα χωράφια.. από τον δημόσιο της Κατσικάς ως τη λίμνη φυτεύαμε καλαμπόκια. Σιτάρια βάζαμε στα ψηλά. Φυτέψαμε και αμπέλια όμως δεν είχαν προκοπή. Καπνά φυτεύαμε εναλλακτικά. Πότε καλαμπόκια πότε καπνά...», Εμμανουηλίδης Μανόλης του Γεωργίου, «...στην Ανατολή γίναμε γεωργοί. Ασχοληθήκαμε με τα καπνά...καλλιεργούσαμε βρώμη, σιτάρι και κριθάρι. Τα χωράφια μας ήταν κομματιασμένα εδώ και εκεί. Φυτεύαμε και καπνά. Ξυπνούσαμε τρεις το πρωί και πηγαίναμε για καπνά...», Σαρηγιαννίδης Χρήστος. Σε μια από τις παραπάνω μαρτυρίες αναφέρεται ο οικισμός της Κατσικάς, ο οποίος είναι γειτονικός αυτού της Ανατολής και της Μπάφρας.

Επίσης ο παπά-Γιώργης Εμμανουηλίδης σε μαρτυρία του στον Ερμόλαο Ανδρεάδη στις 5/7/1960 αναφέρει: «... έχουμε και λίγη γεωργία, κάνουμε καπνά και χορτοκτηνοτροφία...».⁶⁰ Ο Αναστάσιος Γρηγοριάδης διηγείται στην Δέσποινα Μαζαράκη: «...Στην Μπάφρα έχουν κτήματα και ασχολούνται με την καλλιέργεια καπνού και δημητριακών. Έχουν και ελάχιστη κτηνοτροφία...».⁶¹

⁵⁸ Γ.Ν.Λαμπιδής, *Οι πρόσφυγες του 1922 – Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, (Αδελφοί Κυριακίδη:Θεσσαλονίκη 1992), σ. 144.

⁵⁹ Συνέντευξη Ευμορφίας Ευθυμιάδου(ετών 95), στην Ειρήνη Βρακότα, 3/8/2001.

⁶⁰ ΚΜΣ, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Φάκελος Προσφυγικών Εγκαταστάσεων Ηπείρου, Συνέντευξη παπά-Γιώργη Εμμανουηλίδη στον Ερμόλαο Ανδρεάδη στις 5/7/1960.

⁶¹ ΚΜΣ, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Φάκελος Προσφυγικών Εγκαταστάσεων Ηπείρου, Συνέντευξη Αναστάσιου Γρηγοριάδη στη Δέσποινα Μαζαράκη.

Στη συνέχεια, ο πίνακας που ακολουθεί, περιέχει στοιχεία σχετικά με τα είδη εσπεριδοειδών και άλλων δέντρων τα οποία καλλιεργούνταν στην Ήπειρο την κατά την διάρκεια δέκα ετών, 1920-1930.

Πίνακας 4. Παραγωγή εσπεριδοειδών και λοιπών δένδρων και είδος προϊόντος στην Ήπειρο. Έτη 1920- 1930.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΛΕΜΟΝΙΑ	ΚΙΤΡΑ	ΠΟΡΤΟΚΑΛΙΑ	ΜΑΝΤΑΡΙΝΙΑ	ΜΗΛΑ
1920	3085	1	11301	1951	149
1921	2762	81	12103	1267	701
1922	1478	30	10047	2020	117
1923	3361	15	14801	1156	1027
1924	1723	9	6388	88	891
1925	606	129	1559	175	1256
1926	775	19	1446	552	1151
1927	798	16	1547	93	3202
1928	970	60	6552	170	871
1929	900	59	9020	259	1927
1930	1364	107	10117	474	918

ΑΠΙΔΙΑ	ΣΥΚΑ	ΚΑΣΤΑΝΑ	ΚΑΡΥΔΙΑ	ΑΜΥΓΔΑΛΑ
1184	2804	1383		720
865	768	1314	1341	396
897	1182	1272	1365	460
865	884	980	1315	631
1410	478	833	1833	855
1486	1124	1543	3723	1035
1367	100	646	2014	1162
2211	316	753	2014	1389
2848	1290	1424	2368	689
8150	7197	1030	3001	1759
3320	815	1837	2335	926

(Πηγή: ΕΣΥΕ)

(Οι τιμές στον παραπάνω πίνακα δείχνουν χιλιάδες τεμάχια εκτός από τα απίδια, τα σύκα, τα κάστανα, τα καρύδια και τα αμύγδαλα που οι τιμές δείχνουν μετρικούς στατήρες)

Στη συνέχεια δίνονται στοιχεία που αφορούν τα ζώα και συνεπώς την κτηνοτροφία, στην Ήπειρο αλλά και τις υπόλοιπες περιφέρειες.

Πίνακας 5. Αριθμός Ζώων στις μεγάλες περιφέρειες

ΕΠΟΙΚΙΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ	ΖΩΑ ΜΕΓΑΛΑ			ΖΩΑ ΜΙΚΡΑ		
	ΕΑΠ	ΚΡΑΤΟΣ	ΕΞ ΙΔΙΩΝ	ΕΑΠ	ΚΡΑΤΟΣ	ΕΞ ΙΔΙΩΝ
Ήπειρος	2.026	422	720	27		979
Μακεδονία	51.049	49.435	128.709	30.080	42.320	329.182
Θράκη	21.628	19.167	81.039	42.871	12.456	230.099
Θεσσαλία	1.113	616	1.592	506		6.422
Λοιπή Π. Ελλάς	3.347	195	877	2.009		531
Κρήτη	1.630	860	180	431		650
Λήμνος	452		207	1.430		1.364
Σύνολο	81.245	70.695	213.324	77.354	54.776	569.227

(Πίνακας από:

Αιγίδης Α. (1934), Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας. Ιστορική, Δημοσιονομική, Οικονομική & κοινωνική Μελέτη του Προσφυγικού Ζητήματος, Αθήνα, Ι. Λ. Αλευροπούλου&Σία)

Η Ήπειρος, η Θεσσαλία και η Κρήτη ,έλαβαν συγκριτικά τα λιγότερα ζώα τόσο από την ΕΑΠ όσο και από το Κράτος, κάτι που ανάγκασε τους πρόσφυγες να αγοράσουν οι ίδιοι τα ζώα τους.

Σε μαρτυρία του, ο Εμμανουηλίδης Μανόλης του Γεωργίου στις 25/8 2001, ετών 91 αναφέρει: «...η ΕΑΠ δεν μοίρασε ζώα, ίσως τα έφαγαν οι επιτήδευοι. Μας έδωσαν ελάχιστα πράγματα. Κάτι μοσχάρια σε λίγους έδωσαν αλλά αυτά ήταν μετρημένα...». Σε άλλες μαρτυρίες αναφέρονται:«...Μας έδωσαν και από ένα άλογο, για να μας βοηθάει σε αγροτικές εργασίες, και τσάπες και άλλα αγροτικά εργαλεία. Αγελάδες δεν μας έδωσαν. Τις αγοράσαμε μόνοι μας...». Αφηγητής είναι ο Ευσταθιάδης Βασίλης ετών 93. «... Μας έδωσαν και από ένα άλογο για να μας βοηθά στις δουλειές και μια αγελάδα για να έχουμε γάλα. Αυτά μας τα είχαν χρεώσει στην τράπεζα περίπου 14.000 λίρες...εμείς τα ξεχρεώσαμε αυτά τα ζώα τρεις φορές. Δεν μας έδωσαν άλλα ζώα...», με αφηγητή τον Σαρηγιαννίδη Χρήστο ετών 90, ο οποίος έδωσε την μαρτυρία τον Αύγουστο του 2001.

Τέλος, σχετικά με τον αριθμό και το είδος των ζώων στην περιφέρεια της Ηπείρου, παρατίθεται ο επόμενος πίνακας για να μας δώσει μια εικόνα της Ηπειρωτικής κτηνοτροφίας.

Πίνακας 6. Αριθμός ζώων και κατοικίδιων πτηνών στην Ήπειρο. Έτη 1920-1930.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΟΕΣ	ΑΓΕΛΑ-ΔΕΣ	ΦΟΡΑ-ΔΕΣ	ΙΠΠΟΙ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΧΟΙΡΟΙ	ΠΤΗΝΑ ΚΑΤΟΙΚΙΔΙΑ	ΑΙΓΕΣ
1920	30.709	37.184	6.584	8.250	570.304	8.370	228.065	340.653
1921	31.482	31.731	6.018	6.995	597.047	5.597	230.146	375.202
1922	33.064	32.564	5.854	7.811	515.386	8.344	224.815	374.028
1923	34.184	31.443	5.390	7.286	504.832	6.707	207.831	364.579
1924	33.698	31.198	6.124	10.383	574.618	5.155	222.633	394.012
1925	45.144	39.919	8.756	12.812	751.267	13.517	327.829	471.128
1926	36.708	35.148	7.283	13.506	633.338	12.921	339.166	422.534
1927	31.398	27.925	6.244	13.742	579.971	13.252	359.565	334.858
1928	39.151	34.159	7.817	14.366	621.034	12.152	401.816	455.584
1929	45.608	29.110	14.796	15.233	727.370	4.731	281.917	459.262
1930	35.780	31.518	8.175	15.806	634.958	6.909	417.467	403.674

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Όσον αφορά την κτηνοτροφία θα πρέπει να γίνουν κάποιες επισημάνσεις. Η νομαδική κτηνοτροφία επηρεάστηκε αρνητικά από την εντατικότερη χρήση του εδάφους. Οι πρώτες δυσκολίες παρουσιάστηκαν μετά την μεταρρύθμιση του 1871 και την μετατροπή της εθνικής γης σε ιδιωτική. Με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών οι συνθήκες έγιναν ακόμα πιο δύσκολες, γιατί ένα τμήμα των τσιφλικιών νοικιαζόταν σε κτηνοτρόφους. Αντίθετα με την νομαδική, η χωρικά εδραιωμένη κτηνοτροφία αναπτύχθηκε.⁶²

⁶² Ε.Μπούρνοβα, Γ.Προγουλάκης, «Ο Αγροτικός Κόσμος, 1830-1940», στο Β.Κρεμμύδας(επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία(18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, (Τυπωθήτω:Αθήνα 2000), σ.90.

4. ΑΣΤΙΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ - ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

4.1 Οι ενέργειες για την στέγαση των προσφύγων.

Πριν την Μικρασιατική Καταστροφή, το ελληνικό κράτος είχε μια μικρή εμπειρία στο θέμα της μετανάστευσης, αφού είχαν γίνει κάποιες μεταναστεύσεις προς την Ελλάδα, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Έτσι, είχαν ήδη δημιουργηθεί υπηρεσίες περίθαλψης και φροντίδας οι οποίες ενεργοποιούνται για την αντιμετώπιση των Μικρασιατών. Το Κράτος, την δύσκολή αυτή στιγμή, δέχεται την βοήθεια των φιλανθρωπικών εταιριών και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Στην παροχή βοήθειας πρωτοστατεί ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός.⁶³

Η στέγαση ήταν ένα από τα πιο επείγοντα προβλήματα και η λύση έπρεπε να δοθεί άμεσα. Η λύση της στέγασης πήρε τέσσερις διαστάσεις: επίταξη των ακινήτων, κατασκευές του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων, το οποίο αναφέρεται ότι κατασκεύασε οικισμούς σε ολόκληρη την χώρα, κατασκευές του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως και τέλος, αυτοστέγαση. Οι κατοικίες που χτίστηκαν από το Ταμείο και το Υπουργείο δεν ανταποκρίνονταν στις ανάγκες των προσφύγων και κάλυπταν έναν περιορισμένο αριθμό αστέγων. Όσον αφορά την αυτοστέγαση, οι πιο άποροι πρόσφυγες καταφεύγουν στις πιο απίθανες περιοχές των πόλεων, ενώ οι πιο εύποροι καταφέρνουν να εγκατασταθούν μέσα στις πόλεις, στις περιοχές αστικής κατοικίας, με δικά τους μέσα.

Το Ταμείο καταργείται το 1925, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το πρόβλημα της προσφυγικής κατοικίας είχε λυθεί. Το έργο του Ταμείου αναλαμβάνει η ΕΑΠ, η οποία λειτουργεί από το 1923. Η Επιτροπή, αντιλαμβάνεται ότι η προσωρινή στέγαση της περιόδου 1922-1924 είναι μόνο μια προσπάθεια περίθαλψης και ότι η οριστική αποκατάσταση θα πραγματοποιηθεί μόνο όταν αυτή γίνει κοινωνική συνείδηση. Η ΕΑΠ δημιουργεί κατοικίες που δεν προορίζονται επίσημα για προσωρινή χρήση αλλά για μόνιμη.⁶⁴

⁶³ Β. Γκιζέλη, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, (Επικαιρότητα: Αθήνα 1984), σ. 127.

⁶⁴ Οπ.π., σ. 164.

4.2 Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη των Ιωαννίνων.

Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, στα λιμάνια της Ελλάδας προσέρχονται χιλιάδες προσφύγων. Έπειτα, διοχετεύονται σε διάφορες περιοχές της χώρας με σκοπό την αποκατάστασή τους. Τα πρώτα χρόνια, αρκετοί είναι αυτοί που περιπλανιούνται, ψάχνοντας το ιδανικό μέρος για να εγκατασταθούν. Υπάρχουν μαρτυρίες που αναφέρουν ότι τα μέρη που κατευθύνονται αρχικά, τα εγκαταλείπουν αργότερα για διάφορους λόγους. Χαρακτηριστικές είναι οι μαρτυρίες που ακολουθούν. Ο Ελευθέριος Χατζηπέτρος αναφέρει στον Ερμόλαο Ανδρεάδη: «Με την ανταλλαγή πήγαμε στην Κέρκυρα όπου μέναμε στο κάστρο...εμείς όμως ήμασταν χωρικοί στον τόπο μας και θέλαμε αγροτική αποκατάσταση. Βγήκα μόνος μου να ψάξω...Πήγα στο Αγρίνιο και αλλού. Ήρθα και στα Γιάννενα. Μου άρεσε εδώ ο τόπος. Πήγα στην ΕΑΠ...». Η Ευμορφία Ευθυμιάδου: «...Ήρθαμε στην Αθήνα με καράβι...μείναμε σε ένα ξενοδοχείο μεγάλο...Ο δάσκαλος μαθαίνει ότι υπάρχει λιμάνι στην Πρέβεζα και χρειάζονται χαμάληδες για το φόρτωμα και το ξεφόρτωμα των καραβιών και οι άνδρες βγάζουν έτσι ένα μεροκάματο...μπαίνουμε στο καράβι και φτάνουμε στο Μύτικα περίπου δέκα οικογένειες...ο πατέρας της μάνας μου με το σόι του θέλησε να πάει στη Θεσσαλονίκη...Ο πατέρας μου μας άφησε στην Πρέβεζα. Ήρθε μόνος του στα Γιάννενα...Τότε διαδόθηκε ότι στην Ανατολή θα μοιραστούν τούρκικα χωράφια. Ο πατέρας μου γύρισε πίσω να μας πάρει».⁶⁵

Χιλιάδες πρόσφυγες έφταναν και στην Ήπειρο. Στις 6 Δεκεμβρίου 1922, η Ανώτατη Διοίκηση Ηπείρου, με επείγον τηλεγράφημά της, πληροφορεί ότι στο λιμάνι της Πρέβεζας έχουν φτάσει ή πρόκειται να φτάσουν τα εξής ατμόπλοια: το *Χίος* με 3500 πρόσφυγες, το *Γρανικός* με 3000 και το *Καλοτά* με 2000. Το ατμόπλοιο *Θέτις* είχε λάβει διαταγή να αποβιβάσει στην Πέτρα 4000 πρόσφυγες με προορισμό τα Γιάννενα και το *Ιγγλέσης* με 2500 πρόσφυγες που θα κατευθύνονταν στο Νομό Άρτας, περίμενε τη σχετική εντολή. Επίσης, στα ανοιχτά του Αμβρακικού βρισκόταν το ατμόπλοιο *Ματθαίος* με 4000 πρόσφυγες, με προορισμό το λιμάνι της Πρέβεζας. Επιπλέον στην Πάργα και την Ηγουμενίτσα είχαν ήδη αποβιβαστεί 6000 πρόσφυγες, ενώ σε αναμονή ήταν το ατμόπλοιο *Μαϊάνδρος* με 3500 πρόσφυγες.⁶⁶

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, υπολογίζεται ότι στην Ήπειρο κατευθύνονται περίπου 28.500 πρόσφυγες, αριθμός πολύ μεγάλος για την περιοχή και

⁶⁵ Συνέντευξη Ευμορφίας Ευθυμιάδου(ετών 95), στην Ειρήνη Βρακότα, 3/8/2001.

⁶⁶ ΓΑΚ, Νομού Ιωαννίνων, ΓΔΗ, Φ.178, αρ.εγγρ.587.

τις δυνατότητές της. Πρόκειται για ορεινή περιοχή, απομακρυσμένη, με λιγοστές δυνατότητες και αμφισβητούμενη ευελιξία, στο να ανταποκριθεί και υποδεχτεί με τρόπο λειτουργικό έναν τόσο μεγάλο αριθμό νέων κατοίκων. Για τον λόγο αυτό ζητείται από τον Γενικό διοικητή Ηπείρου να αποπλεύσει με άλλον προορισμό το ατμόπλοιο Ματθαίος, ενώ ετοιμαζόταν να διώξει επίσης και το Μαϊάνδρος.⁶⁷

Οι πρόσφυγες αρχικά παραμένουν στα λιμάνια όπου αποβιβάζονται, και έπειτα κατευθύνονται σε διάφορες περιοχές της περιφέρειας. Από μαρτυρίες προκύπτει το συμπέρασμα ότι αρκετοί άφησαν την Πρέβεζα και κατευθύνθηκαν προς τα Γιάννενα, εξαιτίας των άσχημων συνθηκών που επικρατούσαν στην Πρέβεζα και της ελonoσίας που μάζιζε τους περισσότερους λόγω και των άσχημων κλιματολογικών φαινομένων. Έτσι, ο αριθμός των Μικρασιατών προσφύγων που κατέφθαναν στα Γιάννενα αυξανόταν με αποτέλεσμα η Γενική Διοίκηση Ηπείρου να ανησυχήσει και να μεταβεί σε ενέργειες σχετικές με την εξεύρεση οικημάτων όπου θα φιλοξενούνταν οι πρόσφυγες. Συστάθηκε λοιπόν μια επιτροπή από Οθωμανούς οι οποίοι ανέλαβαν να εντοπίσουν τα τουρκικά κτίρια, να τα καταγράψουν καθώς και να σημειώσουν την χωρητικότητά τους. Επιπλέον είχε συγκροτηθεί από την Νομαρχία Ιωαννίνων επιτροπή η οποία ανέλαβε να καταγράψει τα σπίτια που θα μπορούσαν να επιταχθούν.⁶⁸

Εξαιτίας του σχετικά μεγάλου αριθμού των προσφύγων που αποφάσισαν να εγκατασταθούν στην πόλη των Ιωαννίνων, κρίθηκε αναγκαίο να επιταχθούν και δημόσια κτίρια όπως σχολεία και οικοτροφεία.⁶⁹ Οι χώροι που φιλοξενούνταν οι πρόσφυγες ήταν ανεπαρκείς, έχοντας ως αποτέλεσμα σε ένα δωμάτιο να διαμένει μεγάλος αριθμός ατόμων.⁷⁰ Υπάρχει και η ανάλογη μαρτυρία που παρατίθεται στη συνέχεια. «Κατόπιν Γενικής Συνελεύσεως την 21^η ενεστώτος έτους απεφασίσθη και εξελέγη επιτροπή...ήτις εξουσιοδοτήθη να παρουσιασθή ενώπιον της Υμετέρας εξοχότητος σήμερον όπως λάβη την άδειαν με την συνδρομήν της αστυνομικής αρχής προς εξεύρεσιν και επίταξιν κενών οικημάτων δια να κατορθωθή η αραίωσις των προσφύγων, καθόσον η εγκατάστασις αυτών γίνεται αγεληδόν ως λ.χ. εις οικίαν επί της οδού Ιατρίδου εις τέσσερα δωμάτια στεγάζονται πενήτηκοντα περίπου πρόσφυγες με κρούσματα ευλογιάς, οίτινες επικοινωνούν εις τα διάφορα μέρη της πόλεως προς

⁶⁷ ΓΑΚ, Νομού Ιωαννίνων, ΓΔΗ, Φ.178, αρ. εγγρ.587.

⁶⁸ Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού, Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ανατολής, (Ανατολή 2001), σ.24.

⁶⁹ Οπ.π., σ.24.

⁷⁰ Οπ.π., σ.27.

μεγίστην βλάβην της δημοσίας υγείας».⁷¹ Αρχικά οι πρόσφυγες φιλοξενήθηκαν στο Νησί των Ιωαννίνων και ειδικά στη Μονή του Αγίου Παντελεήμονα ⁷², στο Κάστρο⁷³, σε Τζαμιά, σε τουρκικά σπίτια, στους στρατιωτικούς φούρνους στον Κουραμπά⁷⁴, στο Γυαλί Καφενέ⁷⁵, στην περιοχή της Καλούτσιανης⁷⁶, στο Γυμνάσιο Θηλέων⁷⁷, στο Οικοτροφείο Θηλέων ‘ Ζωοδόχος Πηγή’⁷⁸, στη Μονή Λυκοστάνης⁷⁹ και στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη στην Ανατολή.⁸⁰ Η Βασιλική Καζαντζίδη-Σαρηγιαννίδου μου ανέφερε ότι αρκετοί ήταν οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν σε σπίτια που άφησαν οι τουρκικές οικογένειες.

Στα Γιάννενα, υπήρχε επιτροπή που ήταν υπεύθυνη για την στέγαση των προσφύγων. Θεωρείται προτιμότερο από αυτή την επιτροπή, τα αυτοκίνητα που τους μετέφεραν από τη Πρέβεζα ή την Φιλιππιάδα να μη φθάνουν νύχτα στα Γιάννενα έτσι ώστε τα μέλη της επιτροπής να μη καθυστερούν να τους παραλάβουν και να τους οδηγήσουν στα καταλύματά τους.⁸¹

Η κυβέρνηση, έπειτα από πέντε μήνες που πέρασαν από την εγκατάσταση των προσφύγων στα Γιάννενα, αποφάσισε να σταματήσει τη διανομή ψωμιού στους πρόσφυγες και προχώρησε στη χορήγηση επιδόματος ύψους μιας δραχμής ημερησίως.⁸² Υπεύθυνοι για την χορήγηση του επιδόματος ορίστηκαν από τον Υπουργό Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Α. Δοξιάδη, οι Νομάρχες και οι Γενικοί Διοικητές. Το έργο τους περιελάμβανε την επιλογή των προσφύγων που δικαιούνταν το επίδομα και έπειτα αναλάμβαναν την χορήγησή του. Πρόσφυγες που δικαιούνταν επίδομα ήταν οι ηλικιωμένοι άνω των 65 ετών και τα παιδιά κάτω των 12 ετών, οι μητέρες που πρόσφατα είχαν αποκτήσει παιδί, τα μέλη οικογενειών που οι μοναδικοί τους προστάτες ήταν ανάπηροι, αιχμάλωτοι, ασθενείς, ιερείς και άτομα

⁷¹ ΓΑΚ, Νομού Ιωαννίνων, ΓΔΗ, Φ.177, αρ.εγγρ.4.

⁷² ΓΑΚ, Νομού Ιωαννίνων, ΓΔΗ, Φ.213, αρ.εγγρ.118.

⁷³ ΓΑΚ, Νομού Ιωαννίνων, ΓΔΗ, Φ.211, αρ.εγγρ.56,60.

⁷⁴ Εφημερίδα *Εστία Ποντίων και Μικρασιατών*, φ.27 Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1999, σ.3.

⁷⁵ Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού, Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ανατολής, (Ανατολή 2001), σ.29.

⁷⁶ Οπ.π.

⁷⁷ Οπ.π.

⁷⁸ ΓΑΚ, Νομού Ιωαννίνων, ΓΔΗ, Φ.177, αρ.εγγρ.11.

⁷⁹ ΓΑΚ, Νομού Ιωαννίνων, ΓΔΗ, Φ.178, αρ.εγγρ.715.

⁸⁰ ΓΑΚ, Νομού Ιωαννίνων, ΓΔΗ, Φ.178, αρ.εγγρ.721.

⁸¹ ΓΑΚ, Νομού Ιωαννίνων, ΓΔΗ, Φ.178, αρ.εγγρ.776.

⁸² Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού, Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ανατολής, (Ανατολή 2001), σ.35.

που είχαν χάσει τη ζωή τους αιχμάλωτοι. Βασική προϋπόθεση ήταν να μην είναι εύποροι και να μην έχουν κάποιον άλλο προστάτη ο οποίος να εργάζεται.⁸³

Κύριος σκοπός των Νομαρχών και των Γενικών Διοικητών ήταν η βαθμιαία αποκατάσταση των προσφύγων έτσι ώστε να ελαττωθούν στο μέλλον αυτοί που έχουν ανάγκη το επίδομα και να γίνει δυνατή η περικοπή της περίθαλψης μετά από τρεις μήνες. Το κράτος έχει επιπλέον να φροντίσει για ανεγέρσεις συνοικισμών που θα φιλοξενήσουν τους πρόσφυγες γι' αυτό και θα πρέπει το θέμα των επιδομάτων να λήξει σύντομα.⁸⁴ Επίσης κρίνεται αναγκαίο να γίνει αντιληπτό από τους πρόσφυγες ότι η χορήγηση επιδόματος είναι κάτι το προσωρινό έτσι ώστε να καταβάλουν κάθε προσπάθεια εύρεσης εργασίας.

Για το σύνολο των δραστηριοτήτων που έχουν ως σκοπό την καλύτερη περίθαλψη των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στα Γιάννενα χρειαζόνταν μεγάλα χρηματικά κεφάλαια τα οποία δεν ήταν δυνατό να καλυφθούν μόνο από τα αρμόδια υπουργεία. Έτσι, ζητήθηκε με αντίστοιχη εγκύκλιο από τους Ηπειρώτες να βοηθήσουν, με όποιο τρόπο μπορεί ο καθένας, την αποκατάσταση των προσφύγων.

Οι πρόσφυγες που τελικά εγκαταστάθηκαν στο Δήμο Ιωαννιτών, υπολογίζονται σε 2952 (βλέπε Πίνακα 4, στο δεύτερο κεφάλαιο). «Στην πόλη Γιάννινα βρίσκονται περίπου 150 οικογένειες προσφύγων σκόρπιες. Έχουν ιδιόκτητα σπίτια που πήραν με τα ανταλλάξιμα...», αφηγείται ο Αναστάσιος Γρηγοριάδης.⁸⁵ Στην πόλη των Ιωαννίνων, προκύπτει από τις μαρτυρίες, ότι οι πρόσφυγες δεν εγκαταστάθηκαν σε έναν συγκεκριμένο συνοικισμό αλλά σε διάφορες περιοχές μέσα στην πόλη. Στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών υπάρχει η μαρτυρία που αναφέρει: «Ο συνοικισμός λέγεται Παμβώτις. Ευρίσκεται εντός της πόλης, εις θέση Μάτσικα παρά την λίμνη. Κατοικείται μόνο από πρόσφυγες και έχει 71 κατοίκους και 16 οικογένειες...».⁸⁶ Η μαρτυρία αυτή κάνει αναφορά για έναν από τους συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν μέσα στην πόλη. Σύμφωνα με πληροφορίες της Βασιλικής Καζαντζίδου-Σαρηγιαννίδου, αρκετοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε περιοχή κοντά στο κέντρο της πόλης. Η ίδια αναφέρει, ότι όσον αφορά την κατοικία των προσφύγων στη πόλη, τους παραχωρήθηκε ένα σπίτι από την ΕΑΠ.

⁸³ Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού, Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ανατολής, (Ανατολή 2001), σ.36.

⁸⁴ Οπ.π., σ.37.

⁸⁵ ΚΜΣ, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Φάκελος Προσφυγικών Εγκαταστάσεων Ηλείου, Συνέντευξη Αναστάσιου Γρηγοριάδη στη Δέσποινα Μαζαράκη.

⁸⁶ ΚΜΣ, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Φάκελος Προσφυγικών Εγκαταστάσεων Ηλείου.

Ο Εμμανουηλίδης Μανόλης αναφέρει σε μαρτυρία του στην Ειρήνη Βρακότα το 2001, ότι όσοι πρόσφυγες ήθελαν να μείνουν στην πόλη των Ιωαννίνων, πήραν οικόπεδα στον συνοικισμό στην οδό Σπύρου Λάμπρου ή στον συνοικισμό Μάτσικα. Στους συνοικισμούς αυτούς, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, είχαν χτιστεί πέτρινα σπίτια, με κήπο μπροστά. Μερικά από τα σπίτια ήταν διπλοκατοικίες και έμεναν εκεί δύο οικογένειες.

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στα Γιάννενα ασχολήθηκαν κατά κύριο λόγο με το εμπόριο (Βλέπε Πίνακα1, Επαγγελματική αποκατάσταση), όπως είναι φυσικό, γιατί μέσα σε μια πόλη διενεργούνται οι περισσότερες εμπορικές δραστηριότητες. Κάποιοι αστοί πρόσφυγες έγιναν παντοπώλες, ενώ κάποιοι άλλοι ασχολήθηκαν με την γεωργία. Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων, εξετάζεται αναλυτικά στη συνέχεια, όπου παρουσιάζονται και πίνακες σχετικοί με αυτό το θέμα.

¹ Μ.Εμμανουήλ, «Η απογυμνωτική αποδοχή των προσφύγων στις πόλεις, στο Ο.Εμμανουήλ και η Είρη Βρακότα-Οι Προσφυγικές των Ελλήνων, Θεσσαλονίκη Σερβίας, (Αθήνα 1997), σ.234.

² Ο.Εμμανουήλ, «Οι πρόσφυγες και η πόλη», σ. 234, αναφέρεται ότι ο αριθμός των Ελλήνων που μετακόμισαν (Εμμανουήλ 1997), σ.235.

³ Μ.Εμμανουήλ, «Η απογυμνωτική αποδοχή των προσφύγων στις πόλεις, στο Ο.Εμμανουήλ και η Είρη Βρακότα-Οι Προσφυγικές των Ελλήνων, Θεσσαλονίκη Σερβίας, (Αθήνα 1997), σ.235.

4.3 Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή μελέτης.

Σύμφωνα με τις απογραφές του ελληνικού κράτους, το 51% των Μικρασιατών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, προερχόταν από αστικές περιοχές, ενώ το υπόλοιπο 49% προερχόταν από αγροτικές. Αυτές οι μετρήσεις όμως είναι υπό αμφισβήτηση από την Κοινωνία των Εθνών, η οποία υποστηρίζει ότι οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και της Κωνσταντινούπολης προέρχονται από αστικές ή περιαστικές περιοχές. Σύμφωνα με τις δηλώσεις των προσφύγων, από αυτούς το 65% ήταν έμποροι, βιοτέχνες και τεχνίτες και το 35% ήταν ανειδίκευτοι εργάτες.⁸⁷

Οι αρμόδιοι της Κοινωνίας των Εθνών, με ποιοτικά δεδομένα και όχι ποσοτικά, υποστήριζαν ότι οι Θράκες της Βουλγαρίας και της Ανατολικής Θράκης, οι Έλληνες του Καυκάσου και του Πόντου ήταν στην πλειονότητα τους αγρότες. Οι πρόσφυγες όμως της Μικράς Ασίας και της Κωνσταντινούπολης όπως προαναφέρθηκε ανήκαν στον αστικό και περιαστικό πληθυσμό. Με αυτά τα δεδομένα προκύπτει ότι ο εν γένει φτωχός πληθυσμός των ελληνικών πόλεων κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, κατανέμεται ως εξής: οι ελλαδίτες αποτελούν αμιγώς αγροτικό πληθυσμό ενώ οι πρόσφυγες αστικό και περιαστικό.⁸⁸ Ο περιαστικός ελληνικός πληθυσμός, οι αποκαλούμενοι 'αστό-γεωργοί', αποτελούσαν τον κύριο όγκο των Ελλήνων αγροτών της Μικράς Ασίας. Όπως δηλώνει όμως ο χαρακτηρισμός 'αστό-γεωργοί', δεν ήταν μόνο αγρότες. Η καλλιέργεια της γης ήταν καθήκον των μελών της οικογένειας, ενώ ο αρχηγός, ασκούσε σχεδόν σταθερά κάποια αστική δραστηριότητα, όντας επαγγελματικά αποκατεστημένος σε κάποια πόλη.

Συνολικά, σύμφωνα με τα στοιχεία που αντλούνται από τις απογραφές, με τα αστικά επαγγέλματα ασχολήθηκαν 208.881 πρόσφυγες και των δύο φύλων. Οι άνδρες απασχολήθηκαν στη βιομηχανία και το εμπόριο με ποσοστά 49,45% και 23,41% αντίστοιχα. Οι γυναίκες με ποσοστό 71,73%, απασχολήθηκαν στη βιομηχανία, ενώ το 15,52% εργάστηκε ως υπηρετικό προσωπικό.⁸⁹ Από τις κατηγοριοποιήσεις των στατιστικών διαφεύγουν αρκετοί πρόσφυγες, οι οποίοι δεν είχαν συγκεκριμένη

⁸⁷ Μ.Ρηγινός, «Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα-Οι Προσφυγολόγες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, (Αθήνα 1997), σ.234.

⁸⁸ Π.Πιζάνιας, *Οι Φτωχοί των Πόλεων: η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, (Θεμέλιο:Αθήνα 1993), σ.125.

⁸⁹ Μ.Ρηγινός, «Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα-Οι Προσφυγολόγες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, (Αθήνα 1997), σ.235.

ειδίκευση. Η κατηγορία αυτή άλλαζε συχνά επάγγελμα αποτελώντας ασταθή επαγγελματική τάξη.

Στον τομέα της μεταποίησης απορροφήθηκαν 114.512 από τους οποίους το 68,5% ήταν άνδρες. Τα μεγέθη αυτά αντιστοιχούν στον συνολικό ενεργό πληθυσμό των απογραφών και όχι στον πραγματικό αριθμό των απασχολούμενων. Οι άνδρες εργάστηκαν κυρίως στις βιομηχανίες δέρματος, ξύλου και τροφίμων αλλά και από την μηχανουργία. Η υφαντουργία, η ταπητουργία και η βιομηχανία καπνού απασχολούσαν τα μεγαλύτερα ποσοστά των γυναικών που απορροφήθηκαν στην βιομηχανία. Πρόκειται για κλάδους, με εξαίρεση την ταπητουργία, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν ανειδίκευτη μισθωτή εργασία.⁹⁰

Ο εργατικός πληθυσμός στην Ελλάδα, αυξανόταν διαρκώς από το 1917 έως το 1930. Κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου, ο αριθμός των εργατών των κλάδων της βιομηχανίας και των εξορύξεων υπερτετραπλασιάστηκε. Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά την Μικρασιατική Καταστροφή ενίσχυσαν το εργατικό δυναμικό της χώρας. Παρ' όλα αυτά η εισροή των προσφύγων στην βιομηχανία δεν ήταν τόσο σημαντική όσο περιγράφεται σε διάφορες στατιστικές. Στα 437.000 άτομα που απασχολούνταν συνολικά στην βιοτεχνία, βιομηχανία, τα μεταλλεία και τα ορυχεία, οι πρόσφυγες αντιπροσώπευαν το 25%, το 1930. Πρόκειται για ένα ποσοστό που δεν είναι ικανό ώστε να χαρακτηρίσουμε την παρουσία των προσφύγων στην βιομηχανία, σημαντική.⁹¹

Γενικότερα παρατηρείται ότι το γηγενές εργατικό προσωπικό στράφηκε προς άλλα επαγγέλματα, από αυτά που εξασκούσε πριν την εγκατάσταση των προσφύγων στην χώρα, περισσότερο προσοδοφόρα. Οι πρόσφυγες από την άλλη δέχονται να εργαστούν με τα προσφερόμενα ημερομίσθια εφ' όσον δεν βρίσκουν μεγαλύτερα σε άλλα επαγγέλματα, αποχωρούν όμως με την πρώτη καλύτερη ευκαιρία. Η ανάγκη τους είναι τόσο μεγάλη που δέχονται να κάνουν οποιοδήποτε επάγγελμα προκειμένου να ενισχυθούν οικονομικά.⁹²

Στους τρεις οικισμούς που εξετάζουμε, οι περισσότεροι πρόσφυγες ανήκαν στον αγροτικό πληθυσμό στην προηγούμενή τους πατρίδα. Συγκεκριμένα, οι περισσότεροι πρόσφυγες της Ανατολής προέρχονται από το χωριό Γενίερ, που ήταν

⁹⁰ Μ.Ρηγινός, «Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα-Οι Προσφυγολόγες στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, (Αθήνα 1997), σ.235-236.

⁹¹ Π.Πιζάνιας, *Οι Φτωχοί των Πόλεων: η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, (Θεμέλιο:Αθήνα 1993), σ.26.

⁹² Οπ.π., σ.35.

κτισμένο κοντά στην κωμόπολη Ντούτσια της Νικομήδειας. Σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες, το Γενιέρ ήταν ένα μικρό χωριό όπου ο ελληνικός πληθυσμός προήλθε κυρίως από μετανάστες από την Φάτσα του Πόντου, που έφυγαν από εκεί όταν ξέσπασε το κίνημα των Νεότουρκων το 1908. Οι περισσότεροι ασχολούνταν με την κτηνοτροφία και τη γεωργία. Επίσης, αρκετοί κατάγονταν από την Σαφράμπολη όπου οι πρόσφυγες ήταν έμποροι, τσαγκάρηδες και ράφτες. Λιγοστοί κάτοικοι κατάγονταν από την Πάφρα, πλούσια σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις.⁹³

Στη Νεοκαισάρεια, οι πρόσφυγες προέρχονταν κυρίως από τα χωριά Καρατζορεν και Ζίλε της Μικράς Ασίας. «...Ο τόπος έβγαζε σιτάρι, κριθάρι και ρόβι χιλιάδες τόνους...Αγρότες ήμασταν και είχαμε πολλά κοπάδια βουβάλια, πρόβατα, αγελάδες, άλογα...», «...Ήμασταν γεωργοί, θέλαμε γη. Κάναμε αναφορά στην κυβέρνηση...να μας αποκαταστήσει αγροτικά...ήμαστε καπνοπαραγωγοί και κτηνοτρόφοι».⁹⁴ Στην κοινότητα Ζίλε, οι ελληνορθόδοξοι υπολογίζονταν σε 70 οικογένειες, οι οποίοι ασχολούνταν με αγροτικές εργασίες.⁹⁵

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Μπάφρα, κατάγονταν κατά κύριο λόγο από τα χωριά Τσατ και Τασλίκ. Οι περισσότεροι ήταν αγρότες και καλλιεργούσαν κυρίως σιτάρι και κριθάρι.⁹⁶

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, η πλειοψηφία των προσφύγων ανήκε στον αγροτικό πληθυσμό και με την εγκατάσταση στους οικισμούς Ανατολή, Μπάφρα και Νεοκαισάρεια, επιθυμούσε την αγροτική αποκατάσταση έτσι ώστε να συνεχίσουν να ασχολούνται με την γεωργία και την κτηνοτροφία. «...Στη Νεοκαισάρεια έχει σαράντα οικογένειες από το Ντεβελί-Καρατζεβιράν. Είναι αγροτικός πληθυσμός και απασχολείται με την καλλιέργεια καπνού, σιταριού και με την κτηνοτροφία...», εξομολογείται ο Χατζηπέτρος Λευτέρης στη Δέσποινα Μαζαράκη.⁹⁷ «...Οι άνδρες (στην Ανατολή) δούλευαν σαν χτίστες, γεωργοί και κτηνοτρόφοι...», διηγείται η Ευμορφία Ευθυμιάδου.⁹⁸ «...στην Ανατολή γίναμε γεωργοί. Ασχοληθήκαμε με τα καπνά...καλλιεργούσαμε βρώμη, σιτάρι και

⁹³ Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού, Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ανατολής, (Ανατολή 2001), σ.11.

⁹⁴ Π.Κιτρομηλίδης(Εισαγωγή-Εποπτεία), Γ.Μουρέλος(Επιμ.), *Η ΕΞΟΔΟΣ: Μαρτυρίες από τις Επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, τομ.Β', Αθήνα 1982, σ.81.

⁹⁵ Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού, Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ανατολής (Ανατολή 2001), σ.48.

⁹⁶ Οπ.π., σ.54.

⁹⁷ ΚΜΣ, Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Φάκελος Προσφυγικών Εγκαταστάσεων Ηπείρου, Συνέντευξη Λευτέρη Χατζηπέτρου στη Δέσποινα Μαζαράκη στις 7/3/1950.

⁹⁸ Συνέντευξη Ευμορφίας Ευθυμιάδου(ετών 95), στην Ειρήνη Βρακότα, 3/8/2001.

κριθάρι...», Σαρηγιαννίδης Χρήστος.⁹⁹ «...μερικοί ήταν ψαράδες. Κάμποσοι είχαν βάρκες και ψάρευαν...».¹⁰⁰

Κατά συνέπεια, οι περισσότερες μαρτυρίες αναφέρουν ότι οι πρόσφυγες ασχολήθηκαν κυρίως με την γεωργία, την καλλιέργεια και παραγωγή, καθώς και με την κτηνοτροφία. Κάποιες από αυτές τις μαρτυρίες έχουν παρουσιαστεί στο κεφάλαιο της αγροτικής αποκατάστασης. Στοιχεία αναλυτικά για τους οικισμούς αυτούς δεν έχουν βρεθεί, οπότε στηριζόμαστε κατ' αποκλειστικότητα στις προφορικές μαρτυρίες των προσφύγων και αποδεχόμαστε αυτά τα οποία αναφέρουν.

Όσον αφορά την επαγγελματική κατάσταση των προσφύγων στα Γιάννενα, υπάρχουν στοιχεία που προέρχονται από τα ΓΑΚ του Νομού Ιωαννίνων και γίνονται έτσι γνωστά τα επαγγέλματα του ανδρικού πληθυσμού. Στον πίνακα που ακολουθεί, απεικονίζονται αυτά τα στοιχεία:

Τοπιογράφοι	3
Καίτες	1
Λογιστές	6
Νοσοκόμοι	1
Γαλακτοκομείς	18
Μπαρμπαδό	8
Αρτοποιοί	2
Βυρσοδέυτες	1
Γαλακτοπώλες	56
Σοφιστοί	1
Τοιχοκομείς	1
Γαλακτοπώλες	34
Μυλωνάροι	8
Νοσοκομείς	1
Καπνοκόπτες	1
Υφαντές	1
Λογιστές	2
Χρυσόπλάτες	3
Σιδηρουργοί	6
Κοιμάς	4
Καπνοκόπτες	8
Γαλακτοπώλες	1
Μαγειροί	3
Γαλακτοπώλες	1
Καπνοκόπτες	1
Αρτοποιοί	2
Σιδηρουργοί	8
Καίτες	1
Νοσοκόμοι	2

⁹⁹ Συνέντευξη Χρήστου Σαρηγιαννίδη(ετών 90), στην Ειρήνη Βρακότα, 3/8/2001.

¹⁰⁰ Συνέντευξη Εμμανουηλίδη Μανόλη(ετών 91), στην Ειρήνη Βρακότα, 25/8/2001.

Πίνακας1: Επαγγελματική κατάσταση των ανδρών προσφύγων, στα Γιάννενα και τα περίχωρά τους.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΤΟΜΩΝ
Ξυλουργοί	1
Τυπογράφοι	1
Κεραμοποιοί	2
Ποτοποιοί	1
Δημόσιοι υπάλληλοι	2
Αμαξηλάτες	3
Μηχανικοί	1
Κτηματίες	2
Γεωργοί	50
Ραφτάδες	21
Σχεδιογράφοι	1
Ξενοδόχοι	4
Κτιστάδες	31
Ζαχαροπλάστες	1
Τηλεγραφητές	1
Μεσίτες	1
Χρυσοχόοι	6
Νοσοκόμοι	1
Γανωτήδες	16
Μαραγκοί	9
Ασβεστοποιοί	2
Βυρσοδέψες	1
Παντοπώλες	58
Σαγματοποιοί	1
Τενεκετζήδες	1
Ποιμένες	1
Υποδηματοποιοί	34
Μυλωθροί	9
Μουσαματζήδες	1
Καπνοκόπτες	1
Υφαντές	1
Χρωματιστές	2
Κρεοπώλες	3
Έμποροι	64
Κουρείς	4
Καφεπώλες	5
Πεταλωτήδες	1
Μάγειροι	3
Γιατροί	1
Εργοστασιάρχες	1
Αρτοποιοί	34
Σιδηρουργοί	8
Ιερείς	1
Ιεροκήρυκες	1
Ανεπάγγελτοι	22
	415

Παρατηρείται από τον παραπάνω πίνακα ότι οι περισσότεροι άνδρες πρόσφυγες εργάζονται ως έμποροι, επάγγελμα το οποίο πολλοί εξασκούσαν και στη Μικρά Ασία. Ακολουθεί το επάγγελμα του παντοπώλη και έπειτα του γεωργού. Είναι λογικό αρκετοί πρόσφυγες να απασχολούνται ως γεωργοί αφού πολλοί από αυτούς εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές. Ο αριθμός των προσφύγων που ασχολούνταν με την γεωργία, πιθανότατα δεν αντιπροσωπεύει την πραγματικότητα, γιατί κάποιοι από τους πρόσφυγες που ασκούσαν κάποιο επάγγελμα πιθανότατα να ασχολούνταν παράλληλα και με την γεωργία. Άρα, ίσως ο αριθμός των προσφύγων που ήταν γεωργοί, να ήταν μεγαλύτερος.

Σύμφωνα με την κυρία Βασιλική Καζαντζίδου-Σαρηγιαννίδου, οι πρόσφυγες εισήγαγαν το επάγγελμα του παπλωματοποιού, κάτι το οποίο δεν υπήρχε πριν τον ερχομό τους. Στην Ήπειρο χρησιμοποιούσαν φλοκάτες και κιλίμια φτιαγμένα στον αργαλειό. Το πάπλωμα στην Ήπειρο το έφεραν οι πρόσφυγες και κάποιοι από αυτούς ασχολήθηκαν επαγγελματικά με την κατασκευή του. Επίσης, υπήρξαν πρόσφυγες που ασχολήθηκαν με την αργυροχρυσοχοΐα, επάγγελμα με το οποίο ασχολούνταν κατά παράδοση πολλοί Γιαννιώτες.¹⁰¹ Άλλωστε τα Ιωάννινα είναι γνωστά ως η πόλη των γραμμάτων και των αργυροχρυσοχόων.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να γίνει αναφορά στην άτυπη οικονομία, η οποία ξεκίνησε με τις παρεμβάσεις που γίνονταν για τους πρόσφυγες του Μεσοπολέμου. Ο αριθμός των προσφύγων ήταν πολύ μεγαλύτερος από τον αριθμό των νέων θέσεων εργασίας που δημιουργούνταν στα αστικά κέντρα. Η Κυβέρνηση, η ΕΑΠ και η Εθνική Τράπεζα υποστήριξαν την άτυπη οικονομία με την γρήγορη ανάπτυξη μικρών επιχειρήσεων, ανεξάρτητων βιοτεχνών και μικροεπαγγελματιών, προκειμένου να αποκατασταθούν επαγγελματικά οι πρόσφυγες.¹⁰² Αποκτώντας την επαγγελματική αποκατάσταση οι πρόσφυγες, αποκτούν πηγές εσόδων και οικονομική ανεξαρτησία, διευκολύνοντας και επιταχύνοντας έτσι το έργο των αρμοδίων. Η κυβέρνηση και η ΕΑΠ θέσπισαν το νόμο 3142/2.8.1924 «περί παροχής οικονομικής ενισχύσεως, εγγυήσεως της Ελληνικής Πολιτείας, εις ομογενείς πρόσφυγας μικροεπαγγελματίες, οργανωμένους εις ομάδας, ως και εις αστικούς συνεταιρισμούς μικροβιομηχάνων και χειροτεχνών». Η Εθνική Τράπεζα Ελλάδος χορηγούσε τα σχετικά δάνεια σε

¹⁰¹ Συνέντευξη Βασιλικής Καζαντζίδου-Σαρηγιαννίδου. Την συνέντευξη κατέγραψα στις 18/8/2004.

¹⁰² Α.Λεοντίδου, «Η άτυπη οικονομία ως απόρροια της προσφυγικής αποκατάστασης», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα-Οι Προσφυγονόμοι στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, (Αθήνα 1997), σ.350.

συνεταιρισμούς ή ανεξάρτητους επιχειρηματίες.¹⁰³ Με την άφιξη των προσφύγων εντάθηκε η εκμετάλλευση της εργατικής τάξης. «Οι νόμοι για την εργασία των παιδιών και των γυναικών καταργήθηκαν σιωπηρά, το ίδιο μπορεί να λεχθεί για τους νόμους περί αγροτικής κατοικίας».¹⁰⁴

Σχετικά με την επαγγελματική κατάσταση των απογραφέντων στην Ήπειρο, στο Νομό Ιωαννίνων και στο Δήμο Ιωαννιτών, ακολουθούν τρεις πίνακες με στοιχεία που αντλήθηκαν από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία.

Πίνακας 2. Παραγωγικός πληθυσμός απογραφέντων κατά γενικές κατηγορίες επαγγελμάτων – Ήπειρος, Απογραφή 1928

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ & ΟΜΑΔΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ	ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ		
	ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ
Γεωργία εν στενή σημασία	65.782	40.139	25.643
Δάση	423	420	3
Κτηνοτροφία	16.278	13.589	2.689
Θήρα	26	26	0
Αλιεία	785	785	0
Μεταλλεία & Ορυχεία	9	9	0
Βιομηχανία τροφίμων	1.967	1.937	30
Χημικές Βιομηχανίες	44	42	2
Οικοδομικές Βιομηχανίες	3.902	2.894	1.008
Παραγωγή & διανομή κινητήριας δύναμης	65	65	0
Μεταλλουργία	1.471	1.451	20
Ξυλεία	1.976	1.942	34
Βιομηχανία δέρματος	2.527	2.518	9
Υφαντικές βιομηχανίες	4.048	1.315	2.733
Βιομηχανίες χάρτου	87	87	0
Καπνοβιομηχανίες	77	56	21
Βιομηχανίες άνευ άλλου προσδιορισμού	11	11	0
Μεταφορά & συγκοινωνία	3.022	2.988	34
Συνάλλαγμα & μεσολάβηση	288	276	12
Εμπόριο τροφίμων	2.921	2.892	29
Εμπόριο ειδών ενδυμασίας	693	683	10
Εμπόριο ειδών οικοδομήσεως, επιπλώσεως	169	167	0
Εμπόριο άλλων ειδών	387	364	23
Ξενοδοχεία, εσπιατόρια, καφενεία	1.485	1.451	34
Εμπόριο άνευ άλλου προσδιορισμού	390	372	18

¹⁰³ Λ. Λεοντίδου, «Η άτυπη οικονομία ως απόρροια της προσφυγικής αποκατάστασης», στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα-Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, (Αθήνα 1997), σ.352.

¹⁰⁴ Οπ.π., σ.359.

Προσωπικές υπηρεσίες	1.320	558	762
Θρησκεία	1.030	988	42
Παιδεία	1.188	888	300
Ιατρικά επαγγέλματα	395	306	89
Νομικά επαγγέλματα	227	226	1
Γράμματα, εφαρμοσμένες επιστήμες	159	150	9
Καλές τέχνες	347	335	12
Άμυνα της χώρας	1.073	1.073	0
Διοίκηση και δικαιοσύνη	686	654	32
Υπάλληλοι& εργάτες άνευ άλλου προσδιορισμού	5.490	4.514	976

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Ο πληθυσμός της Ηπείρου προκύπτει ότι είναι αγροτικός αφού στην γεωργία απασχολούνται οι περισσότεροι κάτοικοι, με μεγάλη ποσοτική διαφορά από τα υπόλοιπα επαγγέλματα. Στην γεωργία απασχολούνται και πολλές γυναίκες. Όπως είναι φυσικό ακολουθεί το επάγγελμα του κτηνοτρόφου, στο οποίο επίσης απασχολούνται αρκετές γυναίκες. Τα υπόλοιπα επαγγέλματα απέχουν κατά πολύ από τα προαναφερθέντα, ενώ σχεδόν ίσος είναι ο αριθμός των γυναικών που εργάζονται σε υφαντικές βιομηχανίες με τον αριθμό αυτών που απασχολούνται στην κτηνοτροφία.

Πίνακας 3. Παραγωγικός πληθυσμός απογραφέντων κατά γενικές κατηγορίες επαγγελμάτων –Νομός Ιωαννίνων, Απογραφή 1928

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ & ΟΜΑΔΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ	ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ		
	ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ
Γεωργία	35.310	18.298	17.012
Κτηνοτροφία& Θήρα	9.421	7.933	1.488
Αλιεία	136	136	0
Μεταλλεία& Ορυχεία	1	1	0
Βιομηχανία	10.164	8.550	1.614
Μεταφορά & συγκοινωνία	1.659	1.633	26
Πίστις, Συνάλλαγμα	152	148	4
Εμπόριο	3.576	3.510	66
Προσωπικές υπηρεσίες	713	311	402
Ελεύθερα επαγγέλματα	2.119	1.843	276
Δημόσιες υπηρεσίες	958	944	14
Υπάλληλοι& εργάτες άνευ άλλου προσδιορισμού	3.447	3.042	405

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Όπως ήταν αναμενόμενο, στο Νομό Ιωαννίνων υπάρχει μια παρόμοια εικόνα με την εικόνα που παρουσιάζεται για ολόκληρη την περιφέρεια. Το βασικό επάγγελμα είναι αυτό του γεωργού, ενώ ακολουθούν τα επαγγέλματα που σχετίζονται με την βιομηχανία και την κτηνοτροφία. Οι γυναίκες που ασχολούνται με την γεωργία είναι περίπου ισάριθμες με τους άντρες. Πρόκειται για αρκετά σκληρή εργασία, ειδικά για τις γυναίκες και οι αριθμοί δείχνουν ότι οι περισσότερες δεν έχουν πολλές επιλογές, οπότε και ασχολούνται με την καλλιέργεια και την παραγωγή.

Πίνακας 4. Παραγωγικός πληθυσμός απογραφέντων κατά γενικές κατηγορίες επαγγελμάτων –Δήμος Ιωαννιτών, Απογραφή 1928

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ& ΟΜΑΔΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ	ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ		
	ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ	ΑΡΡΕΝΕΣ	ΘΗΛΕΙΣ
Γεωργία	1.617	1.315	302
Κτηνοτροφία& Θήρα	310	307	3
Αλιεία	14	14	0
Μεταλλεία& Ορυχεία	0	0	0
Βιομηχανία	2.875	2.487	388
Μεταφορά &συγκοινωνία	601	583	18
Πίστις, Συνάλλαγμα	133	129	4
Εμπόριο	1.836	1.795	41
Προσωπικές υπηρεσίες	396	140	256
Ελεύθερα επαγγέλματα	535	446	89
Δημόσιες υπηρεσίες	395	384	11
Υπάλληλοι& εργάτες άνευ άλλου προσδιορισμού	483	405	78

(Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφή του 1928)

Στο Δήμο Ιωαννιτών η κατάσταση είναι λίγο διαφορετική. Οι περισσότεροι απογραφέντες που ανήκουν στον παραγωγικό πληθυσμό ασχολούνται με την βιομηχανία, έπειτα με το εμπόριο και την γεωργία, με μικρή απόκλιση μεταξύ τους. Ωστόσο, η γεωργία απασχολεί συγκριτικά μεγάλο αριθμό κατοίκων. Οι γυναίκες γεωργοί είναι κατά πολύ λιγότερες από τους άντρες, ενώ αρκετές ασχολούνται με προσωπικές υπηρεσίες. Η εικόνα που παρατηρείται στο δήμο, είναι η αναμενόμενη μιας αστικής κοινωνίας της εποχής εκείνης.

¹⁰ Η κατανομή του πληθυσμού των Ιωαννιτών στη δομή των επαγγέλματων, σύμφωνα με την απογραφή του 1928, είναι η εξής:

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

Ο ερχομός 1.221.149 ανθρώπων στην Ελλάδα, μέσα σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα δημιούργησε πολλά προβλήματα και οι δυσκολίες αντιμετώπισής τους, ήταν μεγάλες. Αυτός ο μεγάλος αριθμός ατόμων, ερχόταν να προστεθεί σε έναν πληθυσμό μιας χώρας που δεν τους περίμενε και δεν ήταν προετοιμασμένη για κάτι τέτοιο. Στο παρόν κεφάλαιο θα ασχοληθούμε κατά κύριο λόγο με τις σχέσεις των προσφύγων με τους ντόπιους και πώς αυτές εξελίχθηκαν. Θα δώσουμε βάση στο κοινωνικό στοιχείο και στον κοινωνικό αποκλεισμό που γνώρισαν οι πρόσφυγες.

Οποιαδήποτε πληθυσμιακή μετακίνηση προκαλεί μικρότερες ή μεγαλύτερες αναστατώσεις και ως εκ τούτου τριβές στον χώρο υποδοχής. Η εγκατάσταση των προσφύγων στις διάφορες περιοχές της Ελλάδας, έγινε βεβαισμένα τόσο από την μεριά του Κράτους όσο και από τους ίδιους. Υπάρχουν περιπτώσεις που αστοί εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές και χωριά κάτω από δύσκολες συνθήκες και αγρότες που έμειναν σε πόλεις χωρίς δουλειά και ακίνητη περιουσία. Οι περισσότεροι ήταν αναγκασμένοι να ασχοληθούν με επαγγέλματα που δεν είχαν σχέση με αυτά που εξασκούσαν στις παλιές τους πατρίδες, αλλά ακόμα και αν τύχαινε να βρεθούν σε παρόμοια κατάσταση με αυτή που είχαν πριν, η κοινωνική τους θέση μέσα στην κοινωνία ήταν κατά κάποιο τρόπο κατώτερη.¹⁰⁵ Όλα αυτά, έκαναν τους πρόσφυγες να αισθάνονται ηθικά αγνοημένοι λόγω της μεταβολής των καταστάσεων από την παλιά στη νέα πατρίδα.

Η ελληνική κοινωνία, από την άλλη πλευρά, ήταν επιφυλακτική και συγκρατημένη απέναντι στους πρόσφυγες, κάτι το οποίο καθιστούσε την κοινωνική ένταξή τους ακόμα πιο δύσκολη. Αρκετές είναι οι περιπτώσεις που οι σχέσεις των ντόπιων με τους πρόσφυγες ήταν ιδιαίτερα οξυμένες.

Οι οικονομικές διαφορές των γηγενών με τους πρόσφυγες, ήταν ο βασικότερος λόγος των προβλημάτων στις μεταξύ τους σχέσεις. Στους πρόσφυγες δόθηκαν χωράφια τα οποία διεκδικούσαν ή κατείχαν οι ντόπιοι κάτοικοι και το γεγονός αυτό δημιουργούσε εντάσεις.¹⁰⁶ Φεύγοντας οι Τούρκοι και αφήνοντας τα χωράφια τους, δόθηκε στους ντόπιους η εντύπωση ότι τα χωράφια αυτά ανήκουν πλέον σε αυτούς. Αξιοσημείωτο είναι ότι μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, αρκετοί

¹⁰⁵ Ε. Πελαγίδης, *Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, (Αδελφοί Κυριακίδη:Θεσσαλονίκη 1994), σ.187.

¹⁰⁶ Οπ.π.

Έλληνες αγόραζαν προφορικά ή με γραπτή συμφωνία την ακίνητη περιουσία των Μουσουλμάνων που έφευγαν. Τα κτήματα αυτά όμως, σύμφωνα με την Σύμβαση, θεωρούνταν ανταλλάξιμα και προορίζονταν για την αποκατάσταση των προσφύγων.¹⁰⁷

Το φυλετικό στοιχείο ήταν επίσης αιτία προβλημάτων στις σχέσεις που εξετάζουμε. Οι πρόσφυγες χαρακτηρίζονταν από τους ντόπιους ως ‘Τουρκόσποροι’, χαρακτηρισμός ιδιαίτερα προσβλητικός. Γενικότερα οι διαφορές σε αυτή την περίπτωση ήταν πολιτιστικού και εθνολογικού χαρακτήρα. Πολλές φορές οι διαφορές τους οφείλονταν σε πολιτικές αντιπαραθέσεις, διότι η πλειοψηφία των προσφύγων ήταν υποστηρικτές της βενιζελικής παράταξης σε αντίθεση με την πλειοψηφία των γηγενών και ιδιαίτερα των Μακεδόνων, που ήταν συσπειρωμένοι γύρω από την παράταξη των Αντιβενιζελικών. Παράλληλα αποτέλεσαν το μοναδικό συμπαγές και ισχυρό εκλογικό σώμα κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου.¹⁰⁸

Στις περισσότερες περιοχές υπήρχαν τέτοιου είδους προβλήματα με αυτά που περιγράφηκαν. Σε κάποιες περιοχές οι διαφορές ξεπεράστηκαν και η συμβίωση διεξήχθη σχετικά ομαλά, σε κάποιες άλλες όμως υπήρξαν διωγμοί, συγκρούσεις και αιματηρές συμπλοκές γηγενών και προσφύγων. Τέτοια βίαια περιστατικά συνέβησαν στο χωριό Κιούγκιοϊ του Νομού Σερρών και στο χωριό Βασιλειάδα της επαρχίας Καστοριάς.¹⁰⁹

Το κράτος, προκειμένου να δώσει λύση στο πρόβλημα της στέγασης, έλαβε μέτρα για την επίταξη ακινήτων στα οποία θα διέμεναν για ένα διάστημα οι πρόσφυγες. Κρίθηκε λοιπόν αρχικά απαραίτητη η συγκατοίκηση ντόπιων και προσφύγων. Η επίταξη των ακινήτων πλήττει κυρίως την εύπορη και ιδιοκτήτρια μεσαία τάξη. Οι ιδιοκτήτες θίγονται άμεσα γιατί χάνουν κατά κάποιο τρόπο την κυριότητα του σπιτιού τους. Η στάση των ντόπιων γίνεται εχθρική αφού στη συνείδησή τους οι πρόσφυγες θεωρούνται καταπατητές.¹¹⁰

Γενικότερα, η πολιτική του Κράτους να αποκαταστήσει τον προσφυγικό πληθυσμό, προκάλεσε την δυσφορία σε μια μερίδα του ελληνικού λαού, η οποία

¹⁰⁷ Ε. Πελαγίδης, *Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, (Αδελφοί Κυριακίδη:Θεσσαλονίκη 1994), σ.188.

¹⁰⁸ Οπ.π.

¹⁰⁹ Οπ.π., σ.189.

¹¹⁰ Β.Γκιζέλη, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, (Επικαιρότητα:Αθήνα 1984), σ. 130.

πίστευε ότι εξαιτίας των προσφύγων διακυβεύεται η οικονομική και δημοσιονομική ύπαρξη της χώρας, διότι σε αυτούς διατίθενται τα πάντα.¹¹¹

Στην πρόσφατα απελευθερωθείσα Ήπειρο και τους πρόσφυγες που μόλις έχουν εγκατασταθεί, διακρίνονται δυο κόσμοι με διαφορετικά βιώματα και αιτήματα. Καθώς το όραμα της «Μεγάλης Ιδέας» είχε χαθεί στην Μικρά Ασία, οι γηγενείς υπέστησαν ένα μεγάλο ιδεολογικό κενό, το οποίο έπρεπε κάπως να αναπληρωθεί. Αισθάνονταν εγκαταλελειμμένοι από τους συμμάχους και απογοητευμένοι από τους πολιτικούς της χώρας. Πολεμούσαν ασταμάτητα από τον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο (1912-1913) και θεωρούσαν ως λογική απαίτηση μια ζωή με εργασία και κοινωνική ευμάρεια.¹¹²

Η Ήπειρος ήταν μια κοινωνία με πολύ χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και μια περιοχή κατά βάση αγροτική. Επιπλέον, εξαιτίας της πρόσφατης απελευθέρωσης της περιοχής, οι μνήμες της τουρκικής κατάκτησης ήταν ακόμα νωπές και οι ντόπιοι αισθάνονταν ακόμα την ανάγκη να αποτελούν πόλο έλξης του κρατικού ενδιαφέροντος. Η Ήπειρος είναι επίσης μια περιοχή αποκλεισμένη, γι' αυτό το λόγο είναι κοινωνία κλειστή με αυστηρό ηθικό και κοινωνικό κώδικα.¹¹³

Από την άλλη πλευρά, οι πρόσφυγες αποτελούσαν ένα πλήθος ανεπανόρθωτα πληγωμένο με ζωντανές τις μνήμες της καταστροφής και των βιαιοτήτων. Ήρθαν στην Ελλάδα έπειτα από μεγάλες ταλαιπωρίες και από πλούσιοι του τόπου τους βρέθηκαν σχεδόν όλοι στο επίπεδο της ανέχειας. Ήρθαν με αναπτυγμένη αλλά και ιδιόμορφη πολιτισμική παράδοση, με ιδιότυπα γλωσσικά ιδιώματα. Πρόκειται για ανθρώπους που έζησαν σε προοδευτικές κοινωνίες αρκετά ανοιχτές στην ευρωπαϊκή κοινωνία.

Στις περιοχές του Νομού Ιωαννίνων που εξετάζουμε δεν σημειώθηκαν σημαντικά προβλήματα στις σχέσεις ντόπιων και προσφύγων. Αντιθέσεις υπήρξαν όπως ήταν φυσικό, αλλά ξεπεράστηκαν σχετικά σύντομα και η συμβίωση πραγματοποιήθηκε ομαλά. Στους οικισμούς της Ανατολής, της Μπάφρας και της Νεοκαισάρειας οι συνθήκες ήταν πιο ευνοϊκές από άλλα μέρη, γιατί οι οικισμοί αυτοί αποτελούσαν αμιγώς προσφυγικά χωριά, οπότε οι πρόσφυγες δεν είχαν να αντιμετωπίσουν ντόπιους που ήδη κατοικούσαν στις περιοχές αυτές. Παρ' όλα αυτά,

¹¹¹ Γ.Ν.Λαμπιδης, *Οι πρόσφυγες του 1922 – Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, (Αδελφοί Κυριακίδη:Θεσσαλονίκη 1992), σ. 88.

¹¹² Μ. Χριστοπούλου, « Η ένταξη των προσφύγων στην περιοχή των Ιωαννίνων », *Ηπειρωτικά Χρόνια*, τ. 38(2004), σ. 222.

¹¹³ Οπ.π., σ. 223.

οι κάτοικοι γειτονικών χωριών είχαν εχθρική στάση γιατί επιθυμούσαν την διεκδίκηση των κτημάτων που απαλλοτριώθηκαν και τελικά δόθηκαν στους πρόσφυγες. Η διεκδίκηση χωραφιών ήταν εξάλλου ο βασικότερος λόγος διαμάχης των δύο πληθυσμών σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας. «...Οι ντόπιοι έλεγαν ότι ήρθαν οι Τούρκοι και πήραν τον καλύτερο κλήρο...», φέρνει στη μνήμη της η Ευμορφία Ευθυμιάδου.¹¹⁴ «...οι ντόπιοι όταν ήρθαμε δεν μας ήθελαν. Μας φώναζαν παλιότουρκους. Μεταξύ μας είμαστε πολύ αγαπημένοι αλλά αυτοί μας έλεγαν ότι τους πήραμε τον κλήρο και τα σπίτια...», αφηγείται ο Εμμανουηλίδης Μανόλης.¹¹⁵

Ας μην λησμονηθεί ότι τα Ιωάννινα είχαν απελευθερωθεί από την Οθωμανική διοίκηση μόλις πριν μια δεκαετία και οι Τούρκοι κάτοχοι ακινήτων είχαν φύγει λίγα χρόνια πριν την Μικρασιατική Καταστροφή, οπότε οι Γιαννιώτες είχαν την πεποίθηση ότι τα κτήματα και οι περιουσίες των μουσουλμάνων θα παραχωρηθούν στους ίδιους. Τα γεγονότα που ακολούθησαν τους διέψευσαν, γι' αυτό και η πικρία τους αυτή εικάζουμε ότι τους έκανε εχθρικούς απέναντι στους πρόσφυγες. Οι περισσότεροι ντόπιοι δεν γνώριζαν ή δεν ήθελα να κατανοήσουν ότι οι πρόσφυγες είχαν αφήσει πίσω τους περιουσίες κατά πολύ μεγαλύτερες από την γη που πήραν, και για τον λόγο αυτό απαιτούσαν πεισματικά την εκχώρηση γης πρώτα στους γιαννιώτες και έπειτα στους πρόσφυγες. Οι γιαννιώτες όμως επιζητούσαν οι ίδιοι την κρατική μέριμνα. Η πρόσφυγας Φωτεινή Σεργιαννίδου θα πει: «Οι ντόπιοι δεν μας χώνευαν και ακόμη δεν μας χωνεύουν. Ήρθαταν από εκεί λένε και πήρατε τα κτήματά μας». Η μαρτυρία της Παρθένας Εμμανουηλίδου- Περπερίδου αναφέρει παρόμοιες καταστάσεις: «...οι ντόπιοι όταν έμαθαν ότι θα πάρουμε χωράφι μας έβριζαν. Παλιοπρόσφυγες μας φώναζαν! Τώρα παντρεύτηκαν τα παιδιά μας και πήραν τα χωράφια μας...εμείς τους εκπολιτίσαμε...».

Η άφιξη των προσφύγων αποτελεί και στα Ιωάννινα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αιτία πολλών και εσπευσμένων επιτάξεων, δημοσίων κτιρίων, σπιτιών ή ακόμα και καταλήψεις σπιτιών από τους πρόσφυγες, προκαλώντας διαμαρτυρίες από την πλευρά των ιδιοκτητών. Στην εφημερίδα *Ελευθερία*, εκείνης της εποχής αναφέρεται σε ένα άρθρο της: «Οι πρόσφυγες αυτές τις ημέρες αυτοδικούν εις βάρος των γηγενών, εισερχόμενοι αυθαιρέτως εις τας κατοικίας των γηγενών και εκδιώκοντες αυτούς εξ αυτών. Ούτω ήρπασαν ένα δωμάτιον από την στενόχωρον

¹¹⁴ Συνέντευξη Ευμορφίας Ευθυμιάδου(ετών 95), στην Ειρήνη Βρακότα, 3/8/2001.

¹¹⁵ Συνέντευξη Εμμανουηλίδη Μανόλη(ετών 91), στην Ειρήνη Βρακότα, 25/8/2001

κατοικίας του Δημ. Τζαλαμήχα, ένα δωμάτιον από τα δύο που είχε ο κ.Ντόντορος με επταμελή οικογένειαν...και εισελθόντες εις πολλά άλλα σπίτια διέπραξαν τα αυτά και τα χειρότερα!(...) Η Επιτροπή παρημέλησε να πράξει το καθήκον της ως έδει, και πολύ φοβούμεθα ότι θα προκληθούν προστριβαί μεταξύ γηγενών και προσφύγων, τα αποτελέσματα των οποίων θα είναι κακά και διά τους πρόσφυγας και δια την επιτροπήν. Ετιμήσαμεν τους πρόσφυγας, τους συνεπονέσαμε, προσφέραμεν ό,τι ημπορέσαμεν εκ του υστερήματός μας, αλλά δεν θ' ανεχθώμεν ούτε να συγκατοικήσωμεν μετ' αυτών, ούτε να πεταχτούμε εμείς έξω στον δρόμον, για να μουν αυτοί στις κατοικίες μας».¹¹⁶

Στο παραπάνω απόσπασμα ενός άρθρου εφημερίδας, γίνεται αντιληπτή η δυσφορία των γηγενών ως προς τους πρόσφυγες και τις πράξεις τους, αλλά και ως προς την Επιτροπή Αποκατάστασης των Προσφύγων η οποία σύμφωνα με το άρθρο δεν πράττει το καθήκον της. Οι γηγενείς παρουσιάζονται αγανακτισμένοι ενώ οι πρόσφυγες ως καταπατητές.

Επίσης, η ανεργία αυξήθηκε δραματικά πλήττοντας περισσότερο τους πρόσφυγες αλλά και τους ντόπιους, ενώ παράλληλα το βάρος της περιθάλψεως τους το επωμιζόταν όχι μόνο το κράτος αλλά και η γιαννιώτικη κοινωνία, αφού επιβλήθηκε ειδικός φόρος «υπέρ των προσφύγων για δυο χρόνια για τα εγχώρια προϊόντα 100% επί του εν τω δημοτικώ δασμολογίω αναγραφόμενου φόρου για των εκ της αλλοδαπής εμπορευμάτων 50,5% επί του ως άνω δημοτικού φόρου».¹¹⁷

Προκύπτει λοιπόν ένα κλίμα δυσφορίας με επίκεντρο τους πρόσφυγες από ένα τμήμα του ντόπιου πληθυσμού που δεν είναι ακόμα ενταγμένο στο οικονομικό και κοινωνικό γίγνεσθαι του τόπου. Από την άλλη πλευρά οι πρόσφυγες έστρεφαν την πικρία τους στα πρόσωπα των ντόπιων και κατά συνέπεια προκαλείτο τριβή.

Η διαφορετικότητα των ηθών και εθίμων των Μικρασιατών και Ποντίων ξένισε τους κατοίκους οι οποίοι είχαν άλλες συνήθειες. Επρόκειτο για μια κλειστή κοινωνία που έπρεπε να δεχτεί ξαφνικά άτομα με νοοτροπία κάπως διαφορετική. Το καινούριο που ήρθε, εκτός από διαφορετικό ήταν και αντίθετο προς τον κοινωνικό κώδικα της γιαννιώτικης κοινωνίας. Η Βασιλική Καζαντζίδου-Σαρηγιαννίδου σχολίασε σε μια συνέντευξη στην Μαριάννα Χριστοπούλου: «Οι πρόσφυγες ήταν άνθρωποι πρόσχαροι, γλεντζέδες, κοινωνικοί. Ήταν συνηθισμένοι το βράδυ να

¹¹⁶ Εφημερίδα *Ελευθερία*, έτος Γ', αρ. φ.136, 23 Μαρτίου 1925.

¹¹⁷ Μ. Χριστοπούλου, « Η ένταξη των προσφύγων στην περιοχή των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρόνια*, τ. 38(2004), σ. 227.

θάβουν τα παιδιά τους και την επομένη να συνεχίζουν τον χορό και το τραγούδι, γιατί είχαν τη νοοτροπία ότι αυτή είναι η ζωή και τέτοια γυρίσματα έχει». Αυτή η στάση ζωής ερχόταν όμως σε μεγάλη αντίθεση με τον αυστηρό τρόπο ζωής ενός παραδοσιακού Ηπειρώτη.

Στο σημείο αυτό, κρίνεται αναγκαίο να υπενθυμίσουμε ότι το διαφορετικό γλωσσικό ιδίωμα των προσφύγων αποτελούσε σημείο τριβής. Αυτός ήταν ένας λόγος που διαχώριζε και τις προσφυγικές ομάδες μεταξύ τους. Οι πρόσφυγες του χωριού Ανατολή θεωρούσαν τους εαυτούς τους διαφορετικούς από τους πόντιους πρόσφυγες της Μπάφρας. Η Φωτεινή Σαρηγιαννίδου είπε: «Δεν ήταν από την πατρίδα τη δική μας. Δεν ήταν σαν κι εμάς. Εμείς μιλάμε ποντιακά, αυτοί μιλάνε τούρκικα». Παρατηρούμε ότι οι ίδιοι οι πρόσφυγες διακατέχονταν από τοπικιστικό πνεύμα, πόσο μάλλον οι ντόπιοι. Η διαφορετικότητα στη γλώσσα, ώθησε τους ντόπιους να μην τους αντιμετωπίζει ως Έλληνες αλλά ως ξένους και δεν έλειπαν οι ανάλογοι χαρακτηρισμοί όπως 'Τουρκόσποροι'. Η Βασιλική Καζαντζίδου-Σαρηγιαννίδου ανέφερε ότι οι Μικρασιάτισσες είχαν περισσότερη ελευθερία στην πατρίδα τους σε αντίθεση με τις ντόπιες που λόγω της κλειστής κοινωνίας ήταν πιο περιορισμένες. Για τον λόγο αυτό οι ντόπιοι χαρακτήριζαν τις Μικρασιάτισσες ως 'παστρικιές'. Η πικρία των προσφύγων από τέτοιου είδους χαρακτηρισμούς σαν τους παραπάνω, εκδηλωνόταν με εχθρότητα από την μεριά τους απέναντι σε αυτούς που τους τις απέδιδαν. Τους ντόπιους τους ενοχλούσε πολύ που μιλούσαν τουρκικά οι πρόσφυγες και αρκετοί είναι οι ντόπιοι που αναφέρουν ότι τους ενοχλεί που ακόμα και σήμερα χρησιμοποιούν στην καθημερινή τους επικοινωνία λέξεις τουρκικές που δεν τις καταλαβαίνουν.

Για να γίνει πιο κατανοητό το θέμα της κοινωνικής θέσης, της κουλτούρας και των πολιτισμικών αντιλήψεων των προσφύγων, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη το ρόλο που έπαιζε η θρησκεία στην προηγούμενη πατρίδα. Στην Οθωμανική αυτοκρατορία η θρησκεία αποτελούσε τη βάση της ταυτότητας του ατόμου και διέκρινε τις ποικίλες εθνικές και πολιτισμικές ομάδες. Μετέδιδε επίσης στους Έλληνες μια αίσθηση διαφορετικότητας και διακριτής πολιτισμικής ταυτότητας έναντι των μη Ορθόδοξων πληθυσμών. Αποτελούσε γι' αυτούς ακόμα και τη βάση της διαστρωμάτωσης. Η θρησκεία αποτελεί συμπερασματικά σημαντικό στοιχείο της εικόνας που είχαν οι πρόσφυγες για τον εαυτό τους. Θα μπορούσαμε στο σημείο αυτό να πούμε ότι η θρησκεία αποτέλεσε ευοίωνο στοιχείο για μια πιο αρμονική συμβίωση γηγενών και προσφύγων.

Στην πόλη των Ιωαννίνων, η αφομοίωση των προσφύγων έγινε πιο εύκολα και γενικότερα στις πόλεις δεν υπήρξαν έντονες αντιθέσεις γιατί δεν υπήρχε θέμα κτηματικών διαφορών. Είναι βέβαια δεδομένες οι εκμεταλλευτικές σχέσεις που δημιουργήθηκαν γιατί οι πρόσφυγες ήταν οικονομικά αδύνατοι στην αγορά εργασίας και αυτό εκμεταλλεύτηκε από τους ντόπιους εργοδότες που αναζητούσαν φτηνά εργατικά χέρια. Σε μια πόλη, όπως είναι λογικό, οι ρυθμοί είναι πιο γρήγοροι και έντονοι από αυτούς της υπαίθρου με αποτέλεσμα να υπάρχουν πολλές κατευθύνσεις που συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον στην πόλη και το προσφυγικό θέμα να μην παίρνει τόσο μεγάλες και αρνητικές διαστάσεις σαν αυτές που έχουν ήδη αναφερθεί. «...οι Γιαννιώτισσες έβγαιναν να ταΐσουν τα παιδιά τους και έλεγαν 'Φάτε το ψωμί σας γιατί θα σας το φάνε οι πρόσφυγες'...οι ντόπιοι παλιότουρκους μας φώναζαν. Μετά δε δίναμε σημασία, το συνηθίσαμε, ας έλεγαν. Είχαμε αυτή την αψιμαχία γιατί ήταν άνθρωποι του καυγά λες και τους πήραμε την περιουσία...», θυμάται ο Νικόλαος Προυσαεύς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα μελέτη αφορά την ένταξη των Μικρασιατών προσφύγων στο Νομό Ιωαννίνων. Συγκεκριμένα, ασχολήθηκε με τα χωριά Ανατολή, Μπάφρα και Νεοκαισάρεια, καθώς και με την πόλη των Ιωαννίνων. Αρχικά τέθηκε μια σειρά ερωτημάτων στα οποία καλούμαστε να απαντήσουμε μετά το πέρας της έρευνας. Ειδικότερα, η μελέτη φιλοδοξούσε να απαντήσει στο πως οδηγήθηκαν οι πρόσφυγες στα μέρη αυτά που εξετάζουμε, ποια μορφή έλαβε η εκεί ένταξή τους ως προς την απασχόληση, ποιος ο αντίκτυπος στην τοπική κοινωνία σε δημογραφικό και οικονομικό επίπεδο, και τέλος ποια η σχέση τους με τον χώρο και τους γηγενείς.

Το προσφυγικό ζήτημα είναι ένα πολύπλοκο θέμα και αυτό γιατί έπρεπε να προσεγγιστεί από πολλές πλευρές. Η έρευνά μας στηρίχθηκε κυρίως σε στατιστικές και αρχειακό υλικό της εποχής κατά την οποία εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, σε προφορικές μαρτυρίες των ίδιων των προσφύγων καθώς και σε δευτερογενείς δημοσιευμένες πηγές (άρθρα, βιβλία, εφημερίδες).

Από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της συγγραφής της πτυχιακής μελέτης, προκύπτει όσον αφορά την εγκατάσταση των προσφύγων στις συγκεκριμένες περιοχές της Ελλάδας, ότι αρχικά τουλάχιστον δεν ήταν επιλογή τους. Τα πλοία στα οποία είχαν επιβιβαστεί στα παράλια της Μικράς Ασίας, κατευθύνονταν με κύριο προορισμό το λιμάνι του Πειραιά και έπειτα στα υπόλοιπα λιμάνια της χώρας. Τα λιμάνια της Ηγουμενίτσας και της Πρέβεζας, αποτέλεσαν και αυτά προορισμό αυτών των πλοίων. Όπως αναφέρεται και στη μελέτη, κάποια από αυτά τα πλοία άλλαξαν τελευταία στιγμή προορισμό, όταν κρίθηκε ότι η περιφέρεια της Ηπείρου αδυνατούσε να φιλοξενήσει τόσο μεγάλο αριθμό προσφύγων.

Οι πρόσφυγες που αποβιβάστηκαν στα προαναφερθέντα λιμάνια, έπειτα από την παραμονή τους στις περιοχές αυτές, κατευθύνθηκαν προς το εσωτερικό της περιφέρειας, όπου οι κλιματικές συνθήκες ήταν σαφώς καλύτερες από τα παράλια, αλλά και διότι υπήρχαν εκεί εκτάσεις γης στις οποίες ήταν εφικτή η εγκατάστασή τους ύστερα από τις απαιτούμενες κρατικές ενέργειες.

Σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρξαν πρόσφυγες που κατευθύνθηκαν στις περιοχές αυτές έπειτα από προτροπή συγγενών ή γνωστών που είχαν ήδη εγκατασταθεί εκεί. Μέσα στα πλαίσια αυτά, είναι αξιοσημείωτο ότι αρκετές φορές οι

πρόσφυγες συνδέονταν με στενούς δεσμούς ή είχαν αναπτύξει ένα δίκτυο πληροφόρησης, σε μια χώρα που έμελλε να αντιμετωπιστούν ως ξένοι.

Όσον αφορά την μορφή ένταξής τους ως προς την απασχόλησή τους στο Νομό Ιωαννίνων, οι πρόσφυγες δημιούργησαν κατά κύριο λόγο μια αγροτική εγκατάσταση. Στα τρία χωριά που εξετάσαμε, δόθηκαν στους πρόσφυγες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης, οπότε η κύρια ασχολία τους περιορίστηκε στον αγροτικό τομέα. Άλλωστε, η αγροτική απασχόληση πέρα από την προτεραιότητα που της δόθηκε από την ίδια την Επιτροπή Αποκατάστασης, ήταν κάτι που επιθυμούσε και η πλειοψηφία των προσφύγων στην περιοχή μελέτης, διότι προέρχονταν από αγροτικές περιοχές της Μικράς Ασίας και ασχολούνταν ήδη με τη γεωργία. Στην πόλη των Ιωαννίνων τα επαγγέλματα που ακολούθησαν άπτονται κατά κύριο λόγο του δευτερογενούς τομέα (έμποροι, πωλητές, κ. α), αν και αρκετοί ήταν αυτοί που αν και εγκαταστάθηκαν στα Ιωάννινα, ασχολήθηκαν τελικά με την γεωργία.

Όπως είναι φυσικό ο ερχομός των προσφύγων και η ένταξή τους, είχαν πολλές δυσκολίες. Υπήρξαν δυσκολίες από την πλευρά του Κράτους, στο να αντιμετωπίσει το θέμα αυτό γιατί απαιτούνταν σωστοί και λεπτοί χειρισμοί. Ήταν ένα θέμα που πρώτη φορά απασχολούσε σε τέτοια κλίμακα το ελληνικό κράτος και το γεγονός αυτό είχε τον ανάλογο αντίκτυπο στην ένταξη των προσφύγων. Η εύρεση κατοικίας και η επαγγελματική αποκατάστασή τους, ήταν τα πρώτα και πιο βασικά προβλήματα που αντιμετώπισαν στις περιοχές που εγκαταστάθηκαν. Όσον αφορά τις υπό εξέταση περιοχές του νομού Ιωαννίνων, προκύπτει ότι οι πρόσφυγες δεν αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα σε αυτά τα θέματα συγκριτικά με άλλες περιοχές. Οι απαλλοτριώσεις πραγματοποιήθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα και σε περιοχές που ήταν ανύπαρκτες ως οικισμοί στον χάρτη, οπότε και δόθηκαν στους πρόσφυγες οι εκτάσεις γης και οι κατοικίες που δικαιούνταν.

Οι τρεις οικισμοί που μελετήσαμε, ήταν αμιγώς προσφυγικοί και η ύπαρξή τους άρχισε να νοείται μετά την εγκατάσταση των προσφύγων. Νωρίτερα οι περιοχές αυτές ήταν εκτάσεις γης οι οποίες πιθανώς καλλιεργούνταν αλλά δεν κατοικούνταν.

Στους οικισμούς αυτούς, καλλιεργούνταν σιτηρά, καλαμπόκια, καπνά και αμπέλια, κάτι το οποίο προκύπτει κυρίως από προφορικές μαρτυρίες προσφύγων, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στις περιοχές αυτές, αλλά και από στατιστικούς πίνακες της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας που αφορούν την Ήπειρο και παρουσιάζονται στο τρίτο κεφάλαιο. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις καθώς και η παραγωγή των προϊόντων,

αυξάνονται μετά την εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή. Ανάπτυξη, γνώρισε και ο κλάδος της κτηνοτροφίας κατά την περίοδο μελέτης.

Όσον αφορά τις δημογραφικές επιπτώσεις της εγκατάστασης και σύμφωνα με τα πληθυσμιακά στοιχεία που είχαμε στη διάθεσή μας και τα εξετάσαμε, προκύπτει ότι ο πληθυσμός του νομού Ιωαννίνων αυξήθηκε στο διάστημα 1920-1928. Σίγουρα η εγκατάσταση προσφύγων στην περιοχή ήταν ένας από τους λόγους της αύξησης αυτής. Παρατηρήθηκε επίσης ότι ο Δήμος Ιωαννιτών δεν είχε σημαντική πληθυσμιακή αύξηση, από το οποίο θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η πλειοψηφία των προσφύγων εγκαταστάθηκε στις αγροτικές περιοχές του νομού, ενώ λίγοι συγκριτικά ήταν αυτοί που ακολούθησαν την αστική μορφή εγκατάστασης. Όπως προέκυψε από τους πληθυσμιακούς δείκτες του δήμου και του νομού Ιωαννίνων στις ηλικίες 15-39 το ποσοστό του γυναικείου φύλου δηλώνει μία σημαντικά αυξημένη παρουσία σε σχέση με τους άντρες. Η κράτηση ή η αιχμαλωσία των τελευταίων ως πολιτών ή στρατιωτών στην Μικρά Ασία μπορεί να δικαιολογήσει την απουσία αυτή του ανδρικού στοιχείου.

Η ένταξη των προσφύγων στην τοπική κοινωνία και οι σχέσεις τους με τους γηγενείς, αποτέλεσαν ένα ακόμη μέρος της μελέτης αυτής. Οι ντόπιοι υπήρξαν ιδιαίτερα επιφυλακτικοί, αν όχι και αρνητικοί, απέναντι στους πρόσφυγες και η συμπεριφορά τους ήταν η ανάλογη. Στα μάτια των ντόπιων οι Μικρασιάτες ήταν ξένοι, αλλά και καταπατητές των κτημάτων που θεωρούσαν ότι τους ανήκαν. Οι κτηματικές διαφορές ήταν συνήθως η κύρια αιτία συγκρούσεων μεταξύ τους.

Το φυλετικό στοιχείο και η διαφορετικότητα στη γλώσσα ήταν επίσης αιτίες προβλημάτων στις μεταξύ τους σχέσεις. Σχολιάζοντας την καταγωγή και την γλώσσα τους αλλά και τις συνήθειες και τα έθιμά τους, οι γηγενείς απέδιδαν στους πρόσφυγες διάφορους προσβλητικούς χαρακτηρισμούς.

Στην Ήπειρο, οι κάτοικοι είχαν νωπές ακόμα τις μνήμες της τούρκικης υποδούλωσης και της καταπίεσης πριν τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913). Οι Ηπειρώτες αποκτώντας την ελευθερία τους περίμεναν την αποκατάστασή τους από το ελληνικό κράτος, ενώ μόλις μετά από μια δεκαετία από τους Βαλκανικούς και με τον ερχομό, με τον ερχομό των προσφύγων, αισθάνθηκαν ότι έπαψαν να αποτελούν πόλο έλξης του κρατικού ενδιαφέροντος. Η προτεραιότητα δόθηκε στους πρόσφατα εγκαταστημένους πρόσφυγες. Το γεγονός αυτό δημιούργησε εχθρότητα από την πλευρά των γηγενών Ηπειρωτών και μια αρνητική συμπεριφορά που είχε τόσο κοινωνικά όσο και οικονομικά κίνητρα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πολιτική

διάσταση της διένεξής τους δεν είχε τεθεί στα αρχικά ερωτήματα της μελέτης. Αφενός δεν υπάρχουν πηγές από προφορικές μαρτυρίες ή άλλα στοιχεία και αφετέρου τα εκλογικά αποτελέσματα της περιόδου επιβεβαιώνουν τον κανόνα ότι οι πρόσφυγες στήριξαν μαζικά το Βενιζελικό κόμμα τουλάχιστον μέχρι την απογοήτευσή τους από την Συμφωνία της Άγκυρας το 1930. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ψήφος των γηγενών προς την βασιλική παράταξη ή το λαϊκό κόμμα σε αντιπαράθεση με την Βενιζελική «παραταξιακή συνείδηση» των προσφύγων ήταν ακόμη ένας λόγος για να τεθούν οι πρόσφυγες αντιμέτωποι με τους γηγενείς.¹¹⁸

Συμπερασματικά, στις περιοχές που αποτέλεσαν αντικείμενο της έρευνάς μας υπήρξαν αντιθέσεις, διαφορές και συγκρούσεις στις ανθρώπινες σχέσεις, αλλά δε σημειώθηκαν έντονες πράξεις βίας όπως σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Οι πρόσφυγες ενσωματώθηκαν με το πέρασμα των χρόνων στη γιαννιώτικη κοινωνία και αποτελούν πια κομμάτι της. Οι τόποι εγκατάστασής τους έχουν μετασχηματιστεί πλήρως και μόνο τα εναπομείναντα παλαιά κτίσματα θυμίζουν την πρώτη εκείνη προσφυγική άφιξη στο χώρο.

¹¹⁸ Σπ. Καραβάς, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τομ.9, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα 1992, σ.136, 140.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (ΚΜΣ), *Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών, Φάκελος Προσφυγικών Εγκαταστάσεων Ηπείρου.*

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας (ΕΣΥΕ), *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδας, 1928.*

Εφημερίδα *Ελευθερία*, από την Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών.

Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Νομού Ιωαννίνων.

Προφορική συνέντευξη του δημάρχου Ανατολής, κ. Εμμανουηλίδη Ιωάννου.

Προφορική συνέντευξη της προέδρου της Αδελφότητας Μικρασιατών και Ποντίων Ηπείρου, Καζαντζίδου-Σαρηγιαννίδου Βασιλικής.

Αρχείο Πολεοδομίας Ιωαννίνων (αρχείο χαρτών).

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Αιγίδης, Α., Ι., (1934), *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας. Ιστορική, Δημοσιονομική, Οικονομική & Κοινωνική Μελέτη του Προσφυγικού Ζητήματος*, Αθήνα: Αλευροπούλου & Σία.

Βεργόπουλος, Κ., (1975), *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα – Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας*, Αθήνα: Εξάντας.

Βρακότα, Ε., (2001), *Ανατολή 1922-2001: Ιστορική Αναδρομή, Μνήμες*, Ιωάννινα.

Γιαννακόπουλος, Γ., (1992), *Προσφυγική Ελλάδα: Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα: Πλέθρον.

Γκιζέλη, Β., (1984), *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Προέλευση της Κοινωνικής Κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα: Επικαιρότητα.

Δαμιανάκος, Σ., (1999) «Το δυσέυρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας», σελ.55-84, στο Λουλούδης, Λ., Κασίμης Χ., (επιμ), *Υπαιθρος Χώρα*, Αθήνα: Πλέθρον.

Καραβάς, Σπ., (1992) «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα: 2001.

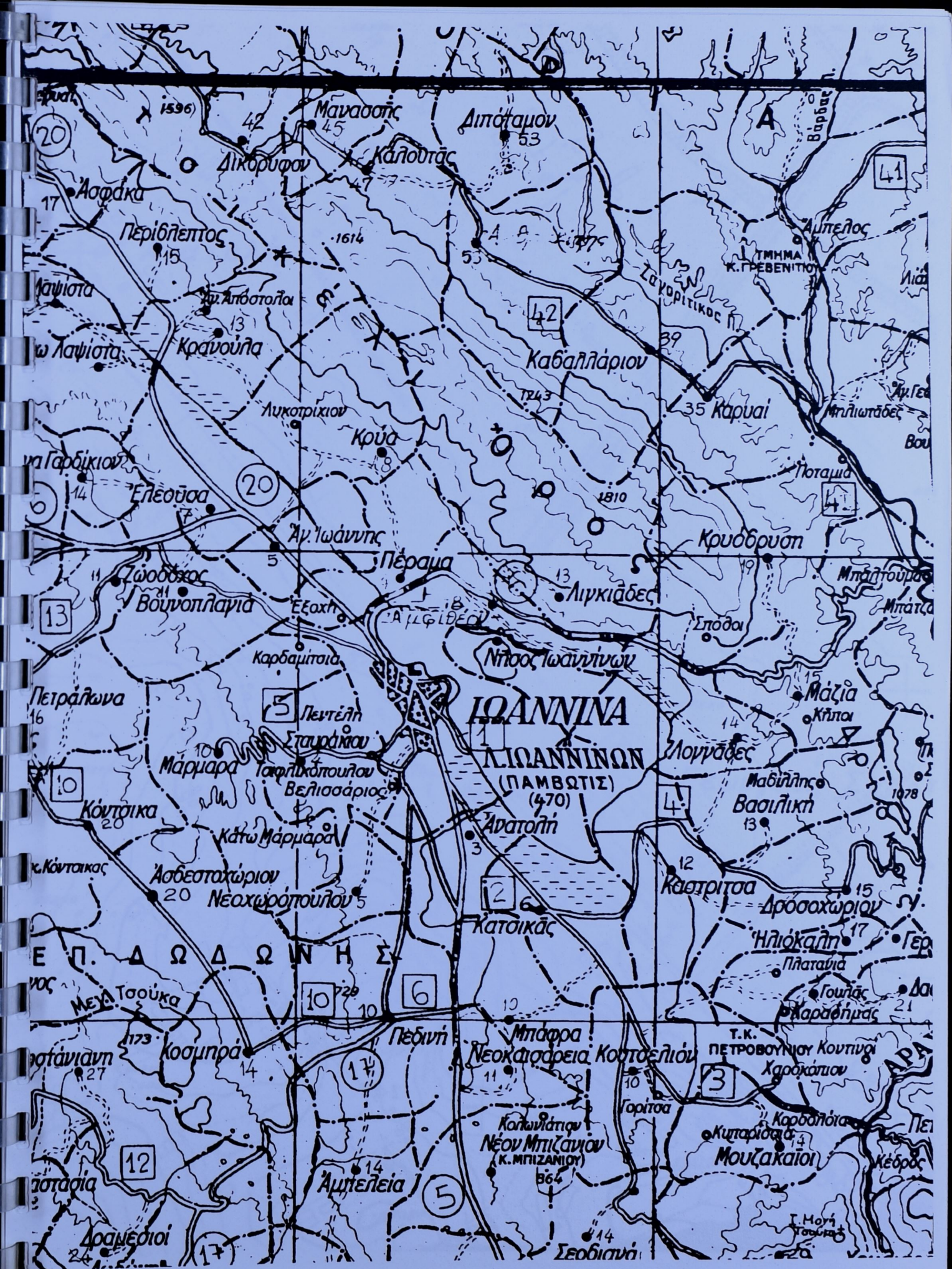
- Σπουδών, τομ.9, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα, σελ.135-155.
- Καραμούζη, Α., (1997) «Καταγραφή και Χαρτογράφηση Προσφυγικών Οικισμών», σελ.15-53, στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα-Οι Προσφυγολόγες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Επιστημονικό Συμπόσιο.
- Κιτρομηλίδης, Π., (Εισαγωγή-Εποπτεία), Μουρέλος, Γ., (Επιμ.), (1982), *Η ΕΞΟΔΟΣ:Μαρτυρίες από τις Επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, τομ.Β', Αθήνα.
- Κοντογιώργη, Ε., (1992) «Αγροτικές Προσφυγικές Εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», σελ.47-59, στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τομ.9, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα.
- Κωστής, Κ., (1992) «Η Ιδεολογία της Οικονομικής Ανάπτυξης», σελ.31-46, στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τομ.9, *Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα.
- Λαμπιδής, Γ., (1992), *Οι πρόσφυγες του 1922 – Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.
- Λεοντίδου, Λ., (1997) «Η άτυπη οικονομία ως απόρροια της προσφυγικής αποκατάστασης», σελ.341-365, στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα-Οι Προσφυγολόγες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Επιστημονικό Συμπόσιο.
- Μπούρνοβα Ε., Προγουλάκης Γ., (2000) «Ο Αγροτικός Κόσμος, 1830-1940», σελ.45-103, στο Β.Κρεμμύδας(επιμ.) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία(18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Μπουσχότεν, Ρ.Β., (1997), *Ανάποδα Χρόνια: Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών(1900-1950)*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Παπαδόπουλος, Γ., Α., Σημειώσεις Αγροτικής Κοινωνιολογίας στα πλαίσια του μαθήματος Γεωγραφία της Υπαιθρου, σελ.5-30, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο 2002-2003.
- Πελαγίδης, Ε., (1994), *Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία(1923-1930)*, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.
- Πιζάνιας, Π., (1993), *Οι φτωχοί των Πόλεων: Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα τον μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πνευματικό Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ανατολής, *Αρχείο του Ποντιακού και Μικρασιατικού Πολιτισμού*, Ανατολή 2001.

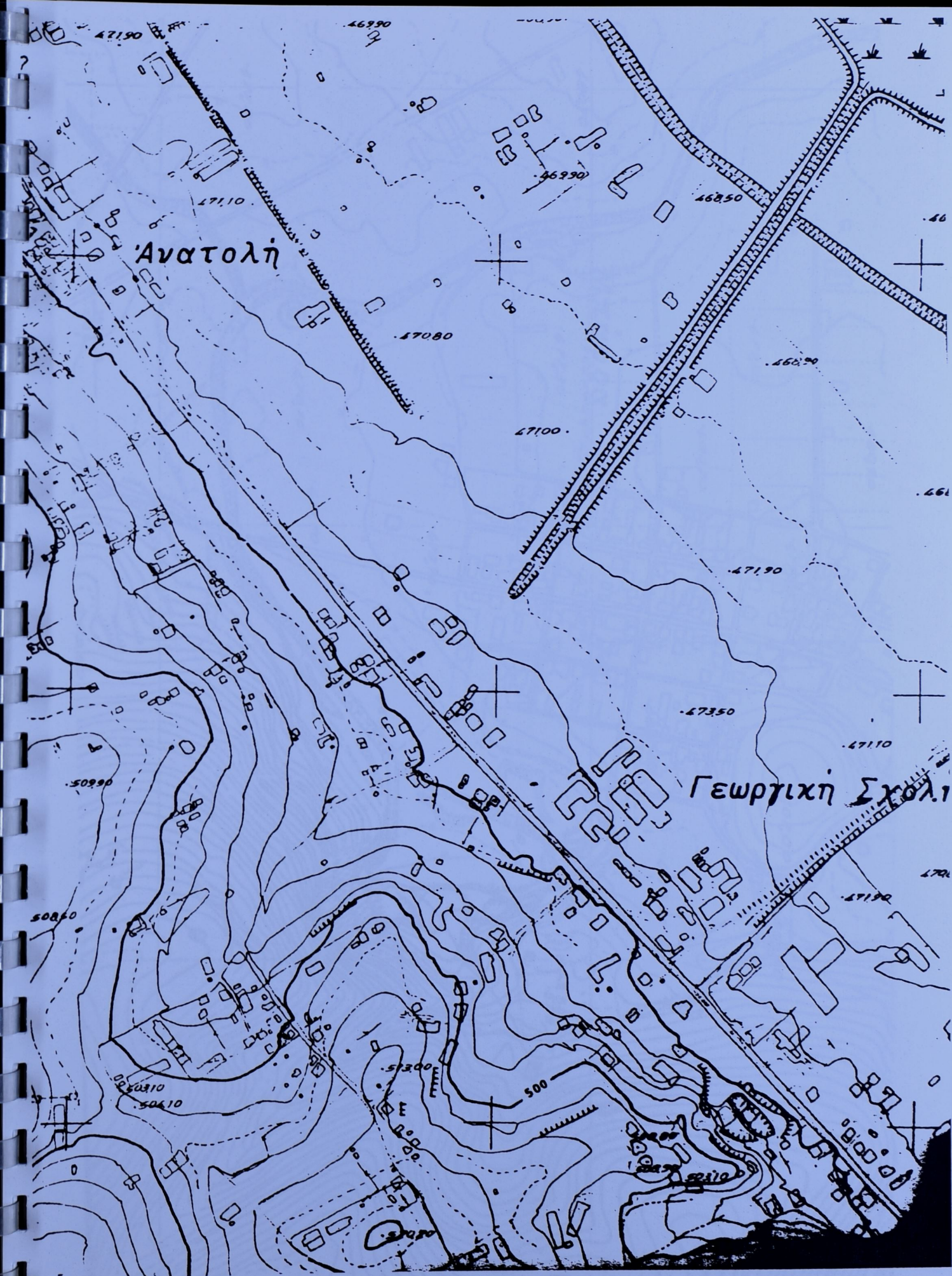
- Ρηγινός, Μ., (1997) «Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις», σελ.231-238, στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα-Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Επιστημονικό Συμπόσιο.
- Τζόκας, Σ., (1997) «Εγκατάσταση Προσφύγων στην Καισαριανή», σελ.119-126, στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα-Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Επιστημονικό Συμπόσιο.
- Φύλιππάκη, R.H., (1993) «Μνήμη και Ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες Πρόσφυγες της Κοκκινιάς», σελ.327-355, στο Παπαταξιάρχης, Ε., Παραδέλλης, Θ., *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χατζημιχάλης, Κ., Σημειώσεις στα πλαίσια του μαθήματος Εισαγωγή στην Γεωγραφική Επιστήμη, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο 2001.
- Χριστοπούλου, Μ., (2004) «Η ένταξη των προσφύγων στην περιοχή των Ιωαννίνων», σελ.213-235, στο *Ηπειρωτικά Χρόνια*, τομ.38, Ιωάννινα.

ΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

www.google.com (Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Ηπείρου 2000-20006)

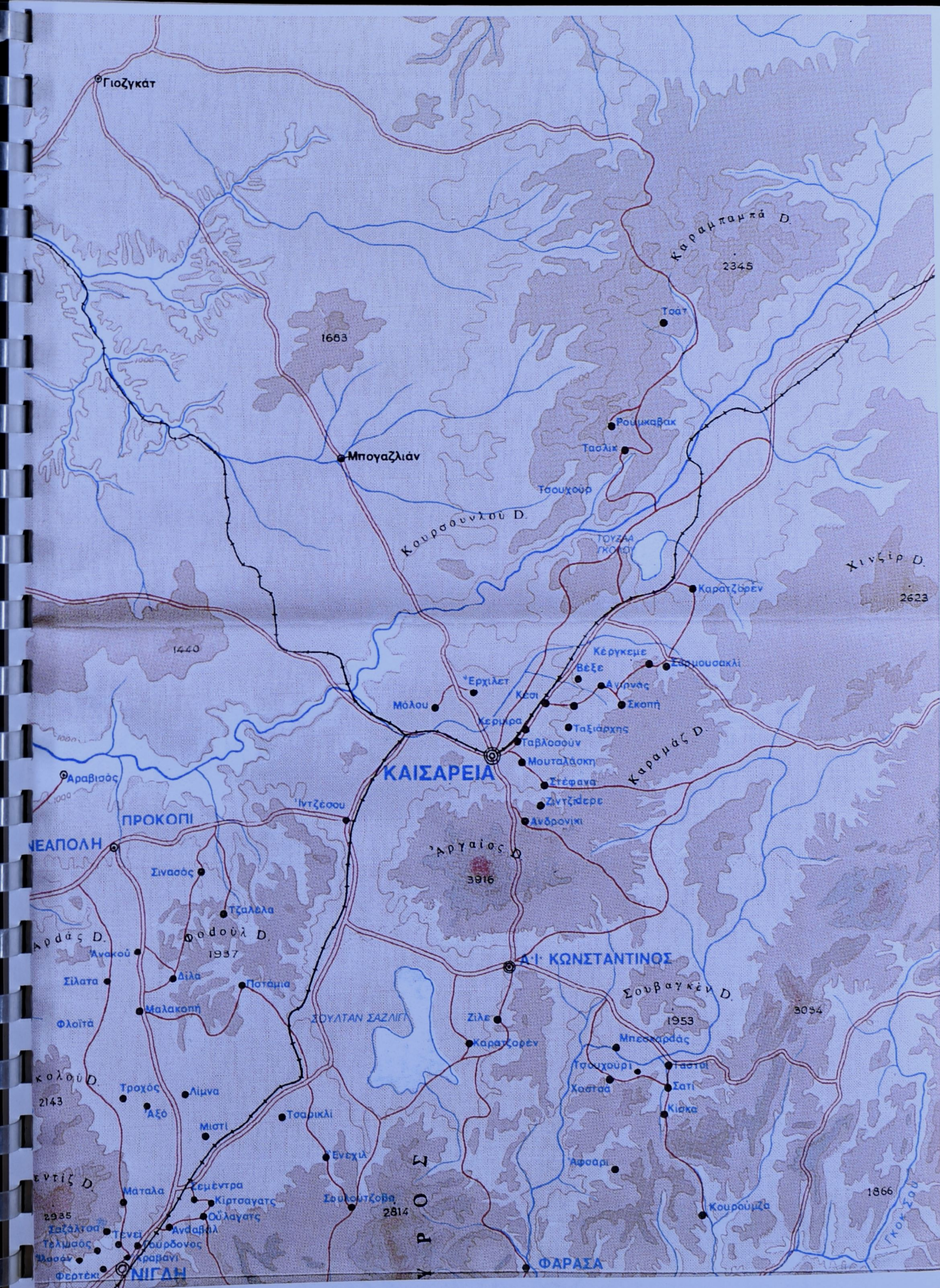
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΧΑΡΤΩΝ

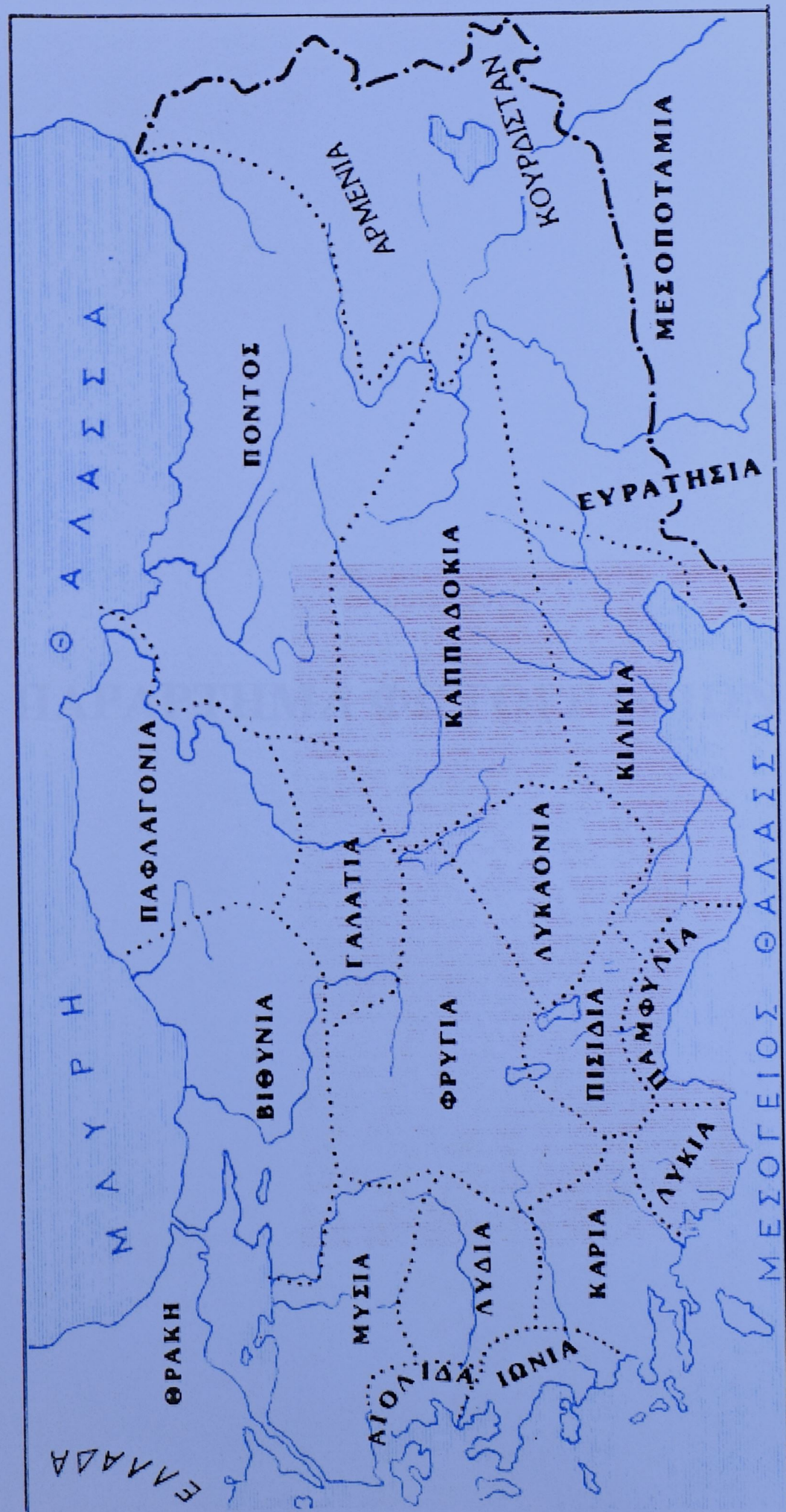

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Εικόνα 1: Ο Ιερός Ναός Αγίου Ιωάννου στην Ανατολή.

Εικόνα 2: Το Δημοτικό σχολείο στην Ανατολή. Το σχολείο είναι κτισμένο από τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν εκεί.

Εικόνα 3: Πλίθινο σπίτι στην Ανατολή, από τις πρώτες προσφυγικές κατοικίες.

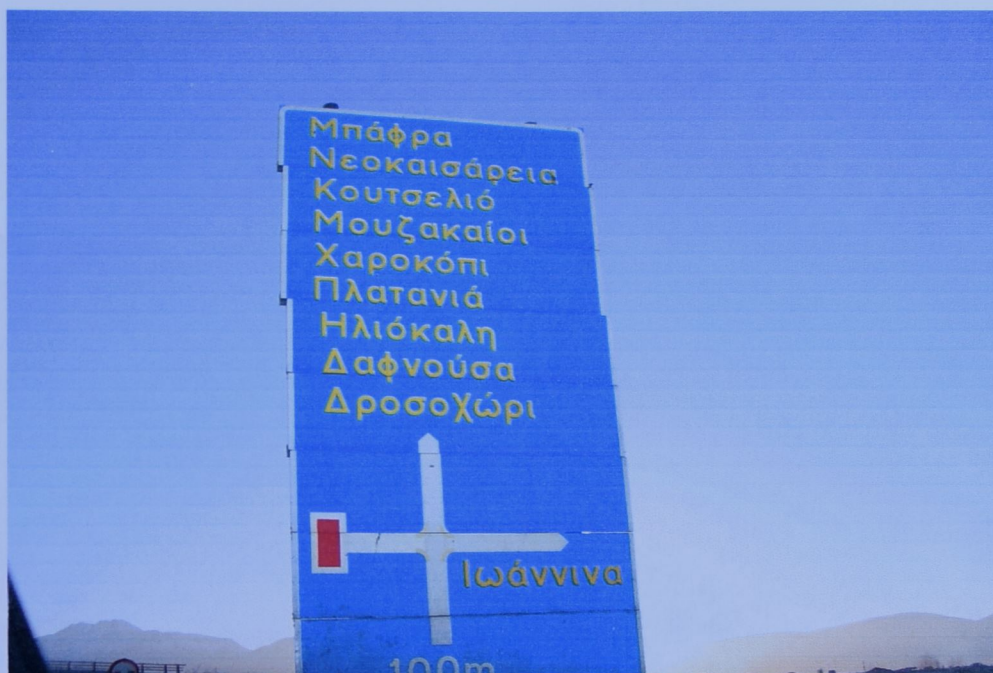
Εικόνα 4: Σπίτι από την πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων στην Ανατολή.
Σπίτι αρχικά πλινθόκτιστο και έπειτα επιδιορθωμένο με πέτρα, τούβλα και
τσιμεντόλιθους.

Εικόνα 5: Σπίτι προσφύγων στην Ανατολή, φτιαγμένο από πέτρα.

Εικόνα 6: Προσφυγική πέτρινη κατοικία στην Ανατολή.

Εικόνα 7: Πινακίδα όπου απεικονίζονται τα χωριά Μπάφρα και Νεοκαισάρεια.

Εικόνα 8: Η είσοδος του χωριού Μπάφρα.

Εικόνα 9: Προσφυγική πέτρινη κατοικία στην Μπάφρα, από την πρώτη εγκατάσταση.

Εικόνα 10: Προσφυγική κατοικία στην Μπάφρα, έπειτα από επιδιορθώσεις που έγιναν μεταπολεμικά.

Εικόνα 11: Προσφυγική κατοικία στην Μπάφρα, από την πρώτη εγκατάσταση.

Εικόνα 12: Πέτρινη κατοικία προσφύγων στην Μπάφρα, από την πρώτη εγκατάσταση.

Εικόνα 13: Προσφυγική κατοικία στη Νεοκαισάρεια, από την πρώτη εγκατάσταση, φτιαγμένη από πέτρα.

Εικόνα 14: Πέτρινο σπίτι στη Νεοκαισάρεια, που αποτελούσε προσφυγική κατοικία. Κατοικία της πρώτης εγκατάστασης.

Εικόνα 15: Πέτρινο σπίτι στη Νεοκαισάρεια. Κατοικία προσφύγων από την πρώτη τους εγκατάσταση.

Εικόνα 16: Σημερινή κατοικία στη Νεοκαισάρεια.

Εικόνα 17: Εκδρομή του Δημοτικού Σχολείου Ανατολής, δεκαετία '30.

Εικόνα 18: Πρόσφυγες της Ανατολής, δεκαετία '30.

Εικόνα 19: Γάμος προσφύγων
στην Ανατολή, δεκαετία '30.

Εικόνα 20: Προσφυγοπούλα στο πηγάδι της Ανατολής,
δεκαετία '30.

ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΤΕΠΕΣΤΑΞΗ ΜΙΚΡΑ- ΠΟΥ ΒΛΕ
ΣΙΑΣΕΝ ΠΡΟΣΦΥΓΕΝ...

ΒΛΕΤΙΑ- ΕΛ.

14122

10288

**ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ**

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

★ 1 4 1 2 2 ★